

Ta'lim ile İrşâd

Şükran FAZLIOĞLU

arasında:

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredatı

Daha önceki iki çalışmamızda Osmanlı medreseleri ve Osmanlı eğitim-öğretim çevrelerinde çeşitli ilmî saha-

larda okunan veya okutulan ders kitapları ile ana metinler ve eğitim yöntemleri hakkında değişik kaynaklardan hareketle hazırlanan birçok liste oluşturulduğuna işaret edilmişti.¹ Buna göre, bu listelerin içerisinde Taşköprülü-zâde'nin *Miftâh el-sa'âde ve misbâh el-siyâde*'si,² İshak b. Hasan el-Tokâdî'nin (ö. 1100/1689) *Nazm el-'ulûm*'u,³ Saçaklı-zâde Mehmed el-Maraşî'nin (ö. 1145/1732-33) *Tertîb el-'ulûm*'u [telifi 1128/1715-16],⁴ Nebî Efendi-zâde'nin (ö. 1200/1786) *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-'ulûm*'u,⁵ meçhul bir müellifin *Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-'ulûm*'u⁶ gibi nazım ve nesir şeklinde kaleme alınmış pek çok eser mevcuttur.⁷ Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti

1 Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-'ulûm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 2003, s. 97-110; aynı yazar, "Nebî Efendi-zâde'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-'ulûm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitab haritası", *Kutadgubilig*, İstanbul 2003, Sayı 3, s. 191-221.

2 Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-sa'âde ve misbâh el-siyâde* [Buradan itibaren MS], c. I, Beyrut 1985.

3 İshak b. Hasan el-Tokâdî, *Nazm el-'ulûm*, Mekke 1303/1886. Bu eser tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

4 Saçaklı-zâde, Muhammed el-Maraşî, *Tertîb el-'ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil el-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.

5 Şükran Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin...".

6 Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme...".

7 Geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. I, İstanbul 1997, s. 67-97.

tarafından kimliği meçhul bir müderrise yazdırılan *Kevâkib-i seb'â* [te-lifi 1155/1741] adlı eser de Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, okutulan eserler, eğitim yöntemleri ve eğitimin maksadı gibi hususlarda ayrıntılı bilgi vermektedir.⁸ Yine daha önceki iki çalışmamızda belirtildiği gibi, bu kaynakların yanında pek çok Osmanlı aliminin otobiyografileri ile aldıkları icazet-namelerde okudukları eserler hakkında malumat yer almaktadır. Bütün bu kaynaklardan hareketle Osmanlı medreselerinde, değişik ilim sahalarında okutulan ders kitaplarını ve Osmanlı ilim çevrelerinde yaygınlıkla kullanılan metinleri tespit etmek mümkündür.⁹

Bu çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780), hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi aktarıldıktan sonra, konuyla ilgili *Tertîb-i 'ulûm* adlı Türkçe manzum eserinin metni verilecek, akabinde *Tertîb-i 'ulûm*'da zikredilen eserler ile müellifleri tanıtılacak ve değerlendirmesi yapılacaktır. *Tertîb-i 'ulûm*'da geçen eserlerin isimleri ve yazarları için başta Kâtib Çelebi'nin *Kesf el-zunûn 'an esâmi el-kutub ve el-funûn* adlı eseri olmak üzere,¹⁰ klasik ve modern bir çok çalışmadan yararlanılmış ve bu eserlere yeri geldikçe atıf yapılmıştır. Öte yandan *Tertîb el-'ulûm*'da adı geçen ve muhtelif sahalarda okutulan ders kitaplarının, hangi seviye-rütbede okutulduğu, eğer mevcutsa, *Kevâkib-i seb'â*'dan hareketle tespit edilmiştir.

8 Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 196, yaprak 51a-64b. Bu önemli metin tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

9 Osmanlı medrese sistemi, eğitim programları ve okutulan eserlerle ilgili olarak bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, III. Baskı, Ankara 1988, s. 1-43; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 5-64; Cahid Baltacı, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 16-46; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 73-322; Halil İncalcık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*, translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, London 1973, s. 165-172, Türkçe çevirisi için bkz. Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 173-180; ayrıca yeni bilgiler için bkz. Cevat İzgi, *a.g.e.*, c. I-II, İstanbul 1997, c. I, s. 97-116, 163-178; Fatih Semaniye Medreseleri bağlamında bkz. Fahri Unan, *Kuruluştan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 337-356; bazı eksik bilgi ve değerlendirmeler içermesine karşın Osmanlı eğitim sistemi ile Safevî eğitim sistemini ders kitaplarını da dikkate alarak yorumlayan bir çalışma için bkz. Francis Robinson, "Ottoman-Safawids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems", *Journal of Islamic Studies* 8:2 (1997), s. 151-184.

10 Kâtip Çelebi, *Kesf el-zunûn 'an esâmi el-kutub ve el-funûn* [buradan itibaren KZ], nşr: Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, c. I-II, İstanbul 1941-1943.

I. Hayatı ve eserleri

1. Hayatı

Hakkında pek çok çalışma bulunan İbrahim Hakkı b. Derviş Osman el-Erzurûmî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgiler, bu çalışmalardan hareketle, kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir: *Ma'rifet-nâme* adlı tanınmış eserinde bizzat kendisinin verdiği bilgilere göre, 2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya geldi. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Hasankale eşrafından Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır. Hakirullah diye andığı babası iyi eğitim görmüş, hacca giderken uğradığı Tillo (Aydınlı) denilen yerde yörenin tanınmış Kadirîye ve Nakşî şeyhlerinden İsmail Fakîrullah'a intisab ederek buraya yerleşmiştir. Henüz dokuz yaşındayken babasının yanına gelen İbrahim Hakkı, burada babasından naklî ilimleri, babasının arkadaşı Molla Mehmed el-Suhra-nî'den başta matematik ve astronomi olmak üzere aklî ilimleri tahsil etti. 1132 Receb/1720 Mayıs'ında babasını kaybedince Erzurum'a, amcası Molla Muhammed'in yanına döndü. Amcasının yanındaki tahsilini sekiz yıl kadar sürdürdüğü anlaşılan İsmail Hakkı'nın, Arapça ve Farsça dillerini okuduğu Erzurum müftüsü şair Hazık Mehmed Efendi dışında, kimlerden ilim tahsil ettiği konusunda ayrıntılı bilgi yoktur.

İbrahim Hakkı 1141/1728-29'da babasının şeyhini ziyaret etmek üzere Tillo'ya gitti ve şeyhin, babası için yaptırdığı hücreye yerleşerek 1147/1734'te şeyhinin ölümüne kadar ona hizmet etti. Daha sonra Erzurum'a döndü ve imamlığa başladı. İyi bir musikişinas olan oğlu İsmail Fehim'in¹¹ tahsilini tamamlamasından sonra imamlık vazifesini ona bırakıp bir yandan eser telifi, diğer yandan da talebe okutmakla meşgul oldu. 1150/1738, 1177/1764, 1181/1768'de üç defa hacca, 1160/1747 ve 1168/1755'te iki defa İstanbul'a gitti. İstanbul'da iken saray kütüphanesinde çalıştığı bilinmektedir. İlk hac ziyaretinden dönüşte Kahire'ye uğradı ve buradaki alimlerle bilgi alışverişinde bulundu. 1177/1763'te tekrar Tillo'ya giden İbrahim Hakkı, şeyhin

11 İsmail Fehim, babasının yanında yetişti, 1194/1780'de babası vefat ettikten sonra Mısır'a göçtü. 1783'te Mekke'ye gelen Hindistanlı hacılarınla beraber Hindistan'a gitti, bir daha geri dönmedi ve muhtemelen orada vefat etti. *Mi'yâr el-evkât* adlı Türkçe bir ruznamesi olan İsmail Fehim'in bu eserinin günümüze altı nüshası ulaşmıştır (Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen – Cevat İzgi – Cemil Akpınar – İhsan Fazlıoğlu (edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (buradan itibaren *OLT*), İstanbul 1997, c. II, s. 627-628 (nr. 462).

oğulları tarafından babalarının halifesi olarak karşılandı ve şeyhin kızıyla evlendi. 19 Cemaziyelahir 1194/22 Haziran 1780 tarihinde Tillo'da vefat etti ve şeyhi İsmail Fakîrullah'ın yanına defnedildi.

Çoğunlukla Türkçe olmakla beraber, eserlerinde Arapça ve Farsça'yı da kullanan İbrahim Hakkı, tasavvuf, itikad, eğitim, tecvid, sözlük, şiir, doğa felsefesi gibi pek çok konuda eser yazdı. Eserlerinin bir kısmını manzum kaleme aldı ve genellikle Hakkı, bazan da Fakîrî mahlasını kullandı. İlmî, dinî ve tasavvufî görüşlerini, yazdığı kaside, gazel, mısna, rubaî ve kıtalarda manzum olarak dile getiren İbrahim Hakkı'nın, mensur eserlerinde yer alan manzumeler ise ya konunun özeti ya da örneklendirme mahiyetindedir. İbrahim Hakkı, zaman zaman başka şairlerin şiirlerini de iktibas etmiştir.¹²

2. Eserleri

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bağdatlı İsmail Paşa 32,¹³ Bursalı Mehmed Tahir 39 eserinin ismini zikretmiştir.¹⁴ Ancak İbrahim Hakkı, *Sefînet el-nûb'un* (*Sefînet el-nûb min vâridât el-futûh*) ellinci sahifesine yazdığı münacatın sonu ile *İnsaniyye'nin* (*Mecmû'at el-insâniyye fî ma'rifet el-vahdâniyye*) sonunda eserlerini bizzat kendisi şöyle sıralar: "Fakîrî der ki, telifatımız onbeş kitap olmuş. Usûlü beş, furûu adlarıyla on hisab olmuş. *İlahinâme* nazımımızdır ü nesrim *Ma'rifetnâme* ve *İrfâniyye* vü *İnsâniyye*, *Mecmû'a* yazıp hame. Bu beşten on kitap aldım ki cümle lubb-i me-anidir. Beşi ilm-i şeriattir, beşi ilm-i ledünnîdir."¹⁵

Buna göre, İbrahim Hakkı'nın zikrettiği beş *asul* eseri şunlardır: 1. *Dîvân (İlahinâme)* (1755), 2. *Ma'rifetnâme* (1756), 3. *İrfâniyye*

12 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Cemaladdin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul 1961; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973; İsmet Binark – Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977; Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980; Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988; *OALT*, c. II, s. 486-491 (nr. 319); Mustafa Çağrıncı, "İbrahim Hakkı Erzurumî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (buradan itibaren *DA*), İstanbul 2000, c. XXI, s. 305-311.

13 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyet el-ârifîn* [buradan itibaren *HA*], İstanbul 1951-1955, c. I, s. 39, 40.

14 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* [buradan itibaren *OM*], İstanbul 1334-1343, c. I, s. 33-36.

15 Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 48-49; Binark - Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 280.

(1761), 4. *İnsâniyye* (1763), 5. *Mecmû'at el- ma'ânî* (1765). *Furû* diye adlandırdığı eserler ise şu şekildedir: 1. *Tuhfet el-kirâm* (1767), 2. *Nuhbet el-ke'âm* (1768), 3. *Meşârik el-yûh* (1771), 4. *Sefînet el-nûh* (1773), 5. *Kenz el-futûh* (1774), 6. *Defînet el-rûh* (1775), 7. *Rûh el-şurûh* (1776), 8. *Ulfe' el-enâm* (1776), 9. *Urvet el-İslâm* (1777), 10. *Heyet el-İslâm* (1777).

I. *Tertîb el-'ulûm*

1. Giriş: Eser ve nüshaları

Erzurumlu İbrahim Hakkı, bir eğitim programı olarak 1165/1752 tarihinde Türkçe nazmettiği *Tertîb-i 'ulûm* adlı eserinde Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde*'sinde yaptığı gibi kişinin *kâmil efendi* (yani *alim*) olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve her bir daldaki *metin*'leri zikretmiştir. 125 beyitlik bu manzum eserde, olan ile olması-gerekenin beraberce zikredildiği düşünülebilir. İbrahim Hakkı'nın Doğu Anadolu ve özellikle de Erzurum bölgesindeki Osmanlı medreseleri yanında başta İstanbul ve Kahire olmak üzere seyahat ettiği veya seyahat yollarında gözlemlediği medreselerde ve ilmî ortamlarda mütedavil eserleri dikkate aldığı söylenebilir. Zikredilen ilim dallarının ve bu ilim dallarına ilişkin adları verilen eserlerin, Osmanlı ilim-kültür dünyasında yaygın eserler olması, *Tertîb*'in yeni bir program değil, mevcut'un ifadesi, belki biraz da mevcut'un tashih ve tadili olduğunu gösterir. *Tertîb-i 'ulûm*, *mureff-fel vezin*'le [*mustefîlâtun mustefîlâtun*] yazılmış ve müellif bunu bizzat şu beyitle dile getirmiştir: *Müste'fîlâtün müste'fîlâtün/Veznu'l-müreffel muzmirâtun*.

Ahmet Süheyl Ünver, *Tertîb-i 'ulûm*'dan ilk defa bahseden kişi olmuş, içeriğini bir *tablo* halinde, hiç bir açıklama yapmadan yayımlamıştır.¹⁶ Cevat İzgi ise, *Tertîb-i 'ulûm*'un Türkçesini çevirim-yazıyla, ayrıntılı bir inceleme yapmaksızın, bazı atlamalarla neşretmiş, içerdiği fen bilimleri ile ilgili malumatı kullanmış, Osmanlıca metnini ise ek olarak vermiştir.¹⁷ Ömer Özyılmaz, 1986'da Uludağ Üniversitesi, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda "İbrahim Hakkı Erzurumi'nin *Tertîb el-'ulûm* isimli eserindeki eğitimle ilgili görüş-

16 Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul Risâleleri içerisinde, nşr. İsmail Kara, c. I, İstanbul 1995, s. 298-302.

17 İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 84-93; Osmanlıca metin, c. II, s. 302-306.

leri” başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Daha sonra kitap olarak basılan, hem yüzeysel ve hem de yetersiz kalan bu çalışmada, beyitler tek tek açıklanmasına karşın kimi beyitler atlanmış, kimi yerde de, özellikle metindeki eserlerin aidiyetleri konusunda yanlış bilgiler verilmiştir.¹⁸

18 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2850, Ankara 2002. Ömer Özyılmaz’ın eserinin eğitim bilimi açısından içerdiği yorumların değerlendirilmesini bu sahanın uzmanlarına bırakıyoruz. Ancak, metnin okunması, bazı beyitlerin kasd-i mahsusla atlanması, eser ve yazar adlarının tespiti ile kadim felsefe-bilim zihniyetinin çerçevesini dikkate almaksızın *Tertib*’in içeriği üzerine yapılan çıkarımlar tashihe muhtaçtır. Bu çerçevede birkaç örnek vermek istiyoruz: “İlm-i Hisaptan oku hülasa/İbn Çilli bul eriş havassa” şeklinde verilen beytin doğrusu, ‘İlm-i hisâbdan oku *Hulâsa/İbn Çüllî* bul iriş havâssa” (096) olmalıdır. Özyılmaz yanlış okuduğu beyti doğal olarak yanlış anlamlandırmıştır: “Hesap ilmi (matematik)nin özünü aslını oku. Bu hususta İbnu Çilli diye meşhur olan kitabı bularak okursan özüne erişmiş olursun” (s. 155). İlm-i hisab’ın kadim gelenekte tek başına *matematik* şeklinde düşünülüp düşünilemeyeceği bir yana, *Hulâsa*, Osmanlı medreselerinde ilm-i hisab sahasında okutulan Bahaeddin el-Amilî’nin *Hulâsat el-hisâb*’ıdır. Özyılmaz’ın hakkında hiçbir bilgi bulamadığını söylediği İbn Çüllî ise, aynı taba yazılmış ve Osmanlı medreselerinde ilm-i hisab sahasında okutulan önemli bir *Talihat*’tır. Bu eserin okunması, kişiyi ‘özüne erdirmez’, ders sıralamasında *yukarı-iktisâd* rütbesine çıkartır; dolayısıyla *havâss* kelimesinden kasdedilen budur. Özyılmaz’ın, “Bil ilm-i hikmet bul Kadı Mirî/Hem mollaların düştüğü yeri” şeklinde okuduğu beytin doğrusu, “Bil ‘ilm-i hikmet bul *Kadı-mîr*’i/Hem *Mollâ Lâri* düşdüğü yeri” (088) olmalıdır. Yanlış okunan beytin açıklaması da, yine doğal olarak yanlıştır: “Felsefe öğrenmek için Kadı Mir’i oku, bir çok mollanın (felsefe hakkında) düştüğü yanlış da gör”. *Kadı-mîr*, Ebherî’nin *Hidâyet el-hikmesi*’nin şerhi iken, Molla Lâri’ninki de bu şerhe yazılan ve medrelerde okutulan en önemli *Hâşiyeyi*’dir. Ancak Molla Lâri, kelamcı bakış açısına sahip *Kadı-mîr*’e göre daha *İbn Sînâcî* bir çizgidedir. Diğer bir örnek, Özyılmaz’ın mantık kitaplarını tanıtırken, *Celâl* ve *Mîr*’i iki ayrı kitap ismi olarak dikkate almamasıdır (s. 126). Metin’de geçen eser isimlerinin okunmasındaki yanlışlar, Özyılmaz’ın çıkarımlarında da yanlışlara yol açar. Örnek olarak, “Küçük Avâmil bil gel muvâfik/Enmuzec oku dinle Hadâyık” şeklinde okunan beytin doğrusu “*Küçük ‘Avâmil* bilgel muvâfik/*Unmuzec* oku dinle *Hadâyik*” (066) iken, “Avâmil küçüktür ama onu çok iyi öğren, ...” biçiminde verilen anlam da yanlıştır. Çünkü yazar, bir önceki beyitte geçen Abdulkâhir el-Cürçânî’nin *Avâmil*’i ile Mehmed Birgîvi’nin *Avâmil*’i arasındaki ayrımı farketmemiş, İbrahim Hakkî’nin *Küçük ‘Avâmil*’iyle Birgîvi’nin eserini kasdettiğini anlayamamıştır (s. 118). Öte yandan pek çok eserin müellifinin tespitinde de yanlışlar mevcuttur. Yine, örnek olarak, “Âdâbi öğren oku *Huseyn*’i” (079) için verdiği dipnotta (s. 133/8. dipnot), “Hüseyniye: H. IX. Asırda Niksar’da doğan (918/1512) de Edirne ye göç ettiği bi-

Bu çalışma için yaptığımız taramada, *Tertîb*'in Türkiye yazma eser kütüphanelerinde –şimdilik- dokuz nüshasını tesbit edebildik. Bu nüshalardan dördünü tenkitli metinde kullandık. Bu dört nüshanın tavsifi şöyledir:

a. İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. TY 3727/1, yaprak 1b-7a; 1165/1752'de istinsah edilmiştir. (Ü) harfiyle gösterilen bu nüsha, müellif hayatta iken istinsah edilmesi ve nisbeten eksiksiz olması nedeniyle esas alınmıştır. 126 beyit bulunan nüshada, müellifin, kasidenin içinde belirttiği beyit sayısından bir beyit fazla olması, müstensihnin bir beyit eklediğini gösterir. Nitekim diğer nüshalarla yaptığımız karşılaştırmalar, bir fazla beytin, son beyit olduğunu göstermiştir.

b. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1438/12, yaprak 147b-152a. (E) harfiyle gösterilen nüsha, İbrahim Hakkı'ya ait çeşitli risale ve şiirlerin toplandığı mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Nüsha'da Ü'de bulunan son beyit eksiktir.

c. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, nr. 741, yaprak 1b-6b. (İ) harfiyle gösterilen nüshanın yazısı oldukça açık ve güzeldir. Nüsha, Süleyman Nuruddin b. Musa tarafından istinsah edilmiştir.

d. Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 1447, yaprak 18b-23a. (N) harfiyle gösterilen nüsha, üç risalenin bulunduğu bir mecmuada yer almaktadır. Eserde 13 beyit ve bir mısra noksandır ve yer yer karışıklıklar mevcuttur. Müstensih başlıklardan birisini, bir beytin ilk mısraı olarak kabul etmiş; ondan sonra gelen beytin ilk mısraını da ikinci mısra olarak almıştır. Daha sonra gelen 11 beyitte de ikinci mısralar birinci, birinci mısralar da ikinci olarak yer almıştır. Bu karışıklık bir başlığa ulaşıncaya kadar devam etmiştir. Tenkitli metnin hazırlanmasında bu nüsha, ihtiva ettiği karışıklıklar nedeniyle yalnızca, diğer nüshalarda –varsa- okunamayan yerlerin okunması için yardımcı olarak kullanılmış ve diğer nüshalarla olan farklılıklarına işaret edilmemiştir. Nüsha farkları, okuyucuya kolaylık sağlamak için makalenin sonunda dipnot olarak verilmiştir.

linen Hüseyin Efendi “Hüseyin Şah Çelebi Amasyavi”nin Münâzara ilmiyle ilgili olarak yazdığı eserdir” diyerek son derece fahiş bir hata yapmıştır. Çünkü bu eser Şemsuddin Muhammed b. Eşref el-Huseynî el-Semerikandi'nindir (ö. 702/1303) ve ilm-i adab sahasında çokça bilinen bir eserdir. Burada alıntılanan örnekler, mevcut yanlışların çok az bir kısmıdır. Bu tür yanlış tespitler üzerinde inşa edilecek yargıların Osmanlı ilmî hayatını anlamada ne tür sonuçlara yol açacağı izahtan varestedir.

Türkiye yazma kütüphanelerinde bulunan diğer nüshalar şunlardır: İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. TY 3653; Ankara Millî Kütüphane, nr. 555 ve 3140; Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23982; Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 2979.

2. Metin¹⁹

Hâzâ Kitâb-ı Tertîb-i ‘Ulûm

- 001 Allâh adınıñ ‘avniyle eshel
Ben bu kitâbı bed’ itdüm evvel
- 002 El-hamdu li’llâh halk itdi insân
Nefh itdi rûhı bahş itdi îmân
- 003 Hem virdi ‘ilmi hem hilm ü ânı
Hem ‘akl u fehm u nutk u beyânı
- 004 Olsun sala‘vât ol Peygamber’e hem
Âline her ân sahbına her dem

Ba‘de edâ-i mâ huve el-vâcib

- 005 Dir Hakkı yazdum mevzûn kitâbı
Derc itdüm anda on iki bâbı
- 006 Evvelki bâbı ‘ilme delâlet
İkinci bâbı icmâl-i âlet
- (Ü2a) 007 Üçüncü bâbı *Kur’ân* u hatdur
Dördüncü bâbı fikh u lugatdur
- 008 Hem bâb-ı hâmis tasrîfi şâmil
Altıncı bâbı nahv u ‘avâmil
- 009 Yedinci bâbı mantık degül mi
Hem bâb-ı sâmin âdâb ‘ilmi
- (İ2a) 010 Hem bâb-ı tâsi‘ ‘ilm-i me‘ânî
Onuncu bâbı hikmet beyânı
- 011 Hoş cüz’iyâta on bir vusûldür
Hem on ikinci bâbı usûldür

¹⁹ Metnin bazı sorunlu yerlerini okuma hususunda gerekli uyarılarda bulunan Prof. Dr. Mustafa Kaçalin’e, Dr. Mustafa Koç’a ve İsmail Kara bey’e teşekkür ederim.

- 012 Çûn bu kitâbı kıldum müretteb
Hem yüz yigirmi beş beyt olup hep
- (E148a)013 Adın didüm *Tertîb-i 'ulûm'* dur
Zîrâ fûnûn-ı 'ilme rûsûmdur
Müstef'îlâtün müstef'îlâtün
Veznu'l-müreffel huve muzmirât<ün>

Evvelki bâbı 'ilme delâlet

- 014 Ey 'ilmi tâlib v'ey tab'ı eslem
Hem fehmi zîrek 'aklı müsellem
- 015 Allâh bize iş 'arz eylemişdür
'İlm ü 'amel hem farz eylemişdür
- 016 Olmak dilersen kâmil efendi
Cândan kabul it bu nush u pendî
- 017 Kul olma halka âzâde cânsın
Hikmet itürmiş hem arayansın
- (Ü2b) 018 İtme tehhül kâm almadukça
Bahr-i 'ulûma bir dalmadukça
- 019 Göç karyeden giç evden dükkândan
Gel hücreye kaç havf u ziyândan
- 020 Ol ehl-i 'ilme tenhâ mekândur
Hısn-i metûndür dâru'l-emândur
- (İ2b) 021 Hücre güzeldür medrese hoşdur
Ol pür 'ilimdür taşrası boşdur
- 022 Bulmak dilersen emn ü selâmet
Gir hücreye kıl sabr u kanâat
- 023 Oku yaz anda kesb-i kemâl it
Her 'ilmi öğren gavrına hem yit
- 024 Bir günde oku sen iki dersi
Bir mâdde bir de şer'î yâ Fârsî
- 025 Fevt itme dersi 'ömr itme zâyî'
Tut ders ü devri her işe mânî'
- (E148b)026 'İlm ile olsun fikr ü hayâlûñ
Ta düzgün ide Hak cümle hâlûñ

- 027 Her hafta beş gün tahsîl idersin
Cum'a vü sâli ta'tîl idersin
- 028 Her ne okursañ ger çoğ u ger az
Her bir kitâbı sen ders-be-ders yaz
- 029 Sâbit-i sahîh tok yaz kitâbuñ
Ölmez oğuldur kalsun sevâbuñ
- 030 Sen 'ilmi saklı hîç tutmayasın
Şâkird okıt kim unutmayasın
- (Ü3a) 031 Zîrek şerîk ü sâlih refiki
Bulduñsa âsân hoca şefiki
- 032 Bunlarla otur yârâna gitme
Karışma halka hem sohbet itme

İkinci bâbı icmâl-i âlet

- (İ3a) 033 Bil 'ilm-i âlet 'ilm-i 'Arab'dur
On ikidür ol cümle Edeb'dür
- 034 'İlm-i lugatdür bil istibâkı
Sâni vü sâlis sarf u iştikâkı
- 035 'İlm-i nahvdür râbi' bil anı
Oldı beşinci 'ilm-i meânî
- 036 Altıncı çünkü 'ilm-i beyândur
Vaz' u bedî' de andan nişândur
- 037 Sâbi' ü sâmin eş'âra vâki
'İlm-i 'arûz u 'ilm-i kavâfi
- 038 Bil 'ilm-i tasi' inşâ-ı nesri
Bil 'ilm-i 'aşir inşâd-ı şî'ri
- 039 Hâdî 'aşerdür bil 'ilm-i imlâ
Sânî 'aşerdür âdâb-ı 'ulyâ
- (E149a)040 Ammâ bu yerler kim 'Arz-ı Rûm'dur
Tertîb-i 'ilmi başka rusûmdür

Üçüncü bâbı Kur'ân u Hattdur

- 041 Ger Arz-ı Rûm'da kalmak dilerseñ
Bahr-ı 'ulûma dalmak dilerseñ
- (Ü3b) 042 'Âdetçe oku tertîb-i 'ilmi
Tahsîl ide gör 'ilm ile hilmi

- 043 'İlm ü hilm çun hulk-i Hudâ'dur
Anı bulan dil gamdan cüdâdur
- 044 İki cihânda 'izzet 'ilimdür
Hem cân u dilde lezzet hilimdür
- 045 Kur'ân'ı evvel hatm eyle andan
Tecvîd-i Türkî ezberle cândan
- 046 Tecvîdle çün ki hatm indüresün
Her dersi otuz üç döndüresün
- 047 Her günde bir ders al bir de meşk al
Tekrâr-ı ders it meşke meyil sal
- 048 Hatt-ı sülüsden üç ebced eyle
Dördüncü kez yaz hendese ile
- 049 Neshi de meşk it ebcedle bir kaç
Ta'likî hoş yaz rızk kapusun aç
- 050 Kur'ân hattı çün hatm idersin
Haftada beş gün derse gidersin

Dördüncü Bâbı Fıkh u Lugatdur

- (İ3b) 051 'İlm-i lugatden başlarsañ evvel
Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel
- 052 *Yûsuf lugat* hoş bil *Birgili* hem
Fehm it ki oldur dîn içre elzem
- (E149b)053 Andan okursun *Münyet Musallî*
Tuhfe fıkıhdan bil bul tesellî
- (Ü4a) 054 *Ta'lim-i Mu'allim* hoş fehm idersin
'İlmün tarîkın bulur gidersin
- 055 Bunlarla hıfz it manzûm *'Akâid*
Hem *Şükr-nâme* bil bul kavâ'id
- 056 Bâb-ı şurûtı *Manzûm-i rûmî*
Hem oku hıfz it *Tertîb-'ulûm'*ı
- 057 Manzûm *Hilye-i Hâkânî*'yi bil
Hayriyye'yi bil ol hayra nâil
- 058 Divânî hattın bil ama yazma
Dünyâya mâil olup da azma

Hem Bâb-ı hâmis Tasrîfi Şâmil

- 059 Pes ‘ilm-i sarf hem iştikâkdan
Emsile hıfz it çok okumakdan
- 060 Andan *Binâ*’yı hıfz eyle muhkem
Maksûd’ı fehm it maksûdını hem
- 061 ‘*İzzî*’yi hıfz it i‘lâlini yap
Oku *Merâb*’ı bil de sarfdan sap
- 062 Sarf-ıla oku Fârsî lugatı
Bil *Şâhidî*’yi iç âb-hayâtı
- 063 Andan *Nisâb-ı subyân* bulursuñ
Genc-i lugâta mâlik olursuñ
- (İ4a) 064 ‘*Attar Pend*’ın hıfz eyle cândan
Ahlâk ‘ilmin hoş öğren andan

Altıncı bâbı Nahv u ‘Avâmil

- (Ü4b) 065 ‘İlm-i nahv’den hıfz it ‘*Avâmil*
Terkîbini hem zabt eyle kâmil
- (E150a)066 *Küçük* ‘*Avâmil*’ bilgil muvâfik
Unmûzec oku dinle *Hadâyik*
- 067 *İzhâr*’ı oku işit *Netâyic*
Kâfiyye hıfz it *Câmî* işit giç
- 068 Gel yine sarfı kendüne iş it
Şâfiyye hıfz it *Çârperd*’e yit
- 069 Hem ‘ilm-i hattıñ hıfzın tamâm it
Çûn ‘ilm imlâdur ihtimâm it
- 070 Nahv-ile oku *Fârsî Ferişte*
Seyr it *Gülistân* hem *Bostan* işte
- 071 *Dîvân-ı Hâfız* bil anla râzı
Oldur hakîkî oldur mecâzî

Yedinci bâbı mantık degül mi

- 072 ‘İlm-i hikemden bil mantık akdem
İsâgocî bul hıfz it mukaddem
- 073 Andan *Hüsâm Kâtî* görürsin
Anuñla *Muhyiddîn*’de yörürsin

- 074 Oku *Fenârî*, *Kul Ahmed* işit
Bil *Velediyye* âdâb ile git
- (İ4b) 075 *Şemsiyye* oku hem *Kutb-i mantık*
Dâvud u *Seyyid* bil ol müdekkik
- 076 *Tebzîb*'i hıfz it oku *Celâlî*
Mîr ile bulsun mantık kemâli
- (Ü5a) 077 Mantıkla oku *Tecvîd-i manzûm*
Bil *Şâtîbî* hem *Bur'îyye* ma'lûm
- 078 *Şerb-i Halebî* bul bil mesâil
Oku *Vikâye* ol aña mâil

Hem bâb-ı sâmin âdâb 'ilmi

- (E150b)079 Âdâbı öğren oku *Huseyn*'i
Şerb-i 'Adud'la bul *Mîr* <ü> *Zeyn*'i
- 080 Merhûm Saçaklı öğretmiş âyin
Âdâbdan eyle *Takrîr Kavânîn*
- 081 *Hısnu'l-hasîn* kıl âdâba rehber
Hıfz it *Emâlî* hem *Fıkıh-ı ekber*
- 082 *Ta'rif-i Seyyid* bil istilâhı
Hem *Ahterî*'den zabt it *Sihâbî*'
- 083 *Vankulî*'nı bil *Kâmûs*'a bul râh
Fârsî Halîmî bil *Ni'metullâh*

Hem bâb-ı tâsî' 'ilm-i me'ânî

- 084 'İlm-i me'ânî oku mükemmel
Telbîs'i hıfz it aña *Mutavel*
- 085 'İlm-i beyândan bil *İsti'âre*
Vaz' u bedî'i hem anda ara
- (İ5a) 086 Bunlarla bile hem bil 'arûzı
Şerb-i 'Adud bil vaz'uñ furûzı
- 087 'İlm-i 'arûzdan bil *Endulîsî*
'İlm-i kavâfiden *Nâbulîsî*
- (Ü5b) **Onuncı bâbı hikmet beyânı**
- 088 Bil 'ilm-i hikmet bul *Kâdı-mîr*'i
Hem *Mollâ Lâri* düşdüğü yeri

- 089 ‘İlm-i kelâmdan hem kalma hâlî
Şerh-i ‘akâid bil hem *Hayâlî*
- 090 Bil *Hikmetü’l-‘ayn* ü *Mîrza-cân*’ı
İsbât-ı vâcib lazım bil anı
- 091 Bil *Muhtasar*’dan koy *Müntebâ*’sın
Bul külliyâtuñ bu intihâsın
- (E151a) 092 Hikmetle bile ol şer‘a nâzır
Bil *Mültekâ* hem *Eşbâh nezâir*
- 093 Bil *Mecma‘u’l-bahr* İbn-i Melek’den
Dört mezhebi bul kâm al felekden

Hoş cüz’iyyâta on bir vusûldür

- 094 Hikmetden oku hem cüz’iyâtı
Seyr it cihânı fehm it cihâtı
- 095 Hendese ‘ilmin okursan evvel
Eşkâl-i te’sîs şerh’in bil eshel
- 096 ‘İlm-i hisâbdan oku *Hulâsa*
İbn Çüllî bul iriş havâssa
- (İ5b) 097 Bil ‘ilm-i hey’et bul *Şerh-i Çağmîn*
Bircendî’yi hem kıl ana tayîn
- 098 ‘İlm-i ‘amelden bil usturlâbı
Aç Bist bâb’ı seyr it tulâbı
- (Ü6a) 099 Rub‘-ı müceyyeb doğrı ‘ameldür
Oku ‘amel it kim bî-bedeldür
- 100 Rub‘-ı mukantar bil eyle seyrân
Cografya bil *Takvîm-i buldân*
- 101 Bil ‘ilm-i zîcden *Si Fasl-ı Tûsî*
Takvîmüñ oldur zîbâ ‘arûsı
- 102 ‘İlm-i nücûmdan ahkâmı bulma
Olacag olur sen boş yorulma
- 103 Ahkâm-ı necmi bilmek hatardur
Ahkâm-ı şer‘î bil mu‘teberdür
- 104 Okut ‘ulûmı cüz’iyle bile
Teşrîh ‘ilmin *Tıbb-ı nebî*’yle

- 105 *Teşrîb*'i seyr it gör sen de san'at
Tıbb ilmini bil bul tende sıhhat
- (E151b)106 Okut *Sirâc*'ı bil hem ferâ'iz
Rûz-nâmeler say keşf it gavâmız
- 107 Hem *Şir'a metni*'n *Şerb*-ile okut
'Âdâtın işle sünnetlerin tut
- 108 Ahlâk 'ilmüñ bilgil *Tarîkat*
Hem tut hem okut oldur hakîkat

Hem on ikinci bâbı usûldür

- 109 'İlm-i 'usûl-i fikh içre *Tavzîh*
Oku vü fehm it *Tasrîb* u *Telvîb*
- 110 Asl-ı hadîsden *Nuhbe* görürsin
'İlm-i hadîse dogrı yürürsin
- (Ü6b) 111 Bunlarla okut *Metn-i meşârik*
İbn-i Melek'den seyr it *Mebârik*
- 112 Tefsîr 'ilmin bil bul *Hidâyet*
Bezyâvî olsun derse nihâyet
- 113 Çûn bu 'ulûmı tahsîl idersin
Hep nüshayı bil tekmîl idersin
- 114 Me'zûn olursan okut 'ulûmı
Neşr eyle halka nef'-i 'umûmı
- 115 'Âmil olursan kâmil olursun
Hikmetleri hep sende bulursun
- 116 Çık hücreden gel eyle tenezzül
Hem it tehhül kesb it tevekkül
- 117 Sen cümle halka rıfk it halîm ol
Hüsn ü müdârâ eyle selîm ol
- 118 Dünyâyı sevme alma riyâset
Hükkâma gitme çekme siyâset
- 119 Her hâlde Hakka hoş i'timâd it
Her işde anı cânuñla yâd it
- (E152a) 120 Her emri tefvîz it eyle râhat
Teslîm u râzı ol bul sa'âdet

- 121 ‘İlm u ‘ameldür maksad cihândan
Hem ma‘rifetdür matlûb-ı cândan
- (İ6b) 122 Ta‘lîm-i dîndür çûn lübb-i tâ‘at
Dîn ‘ilmün okut sâat be sâat
- 123 Tahsîl-i ‘ilmüñ budur tarîki
Ehven ü akreb yoldur hakîki
- (Ü7b) 124 Tâliblere bu manzûme işdür
Târîhi bin yüz altmışla bişdür
- 125 Hakî bu pendün hakdur muhakkak
‘İlm ü ‘amel hem tevfik ide Hak

3. Tertîb-i ‘ulûm’da zikredilen eserler

Tertîb-i ‘ulûm’da zikredilen otuz bir ilim dalı ile bu ilim dallarındaki kitaplar ve müellifleri şöyledir:

Dersler	Kitaplar
İlm-i tecvîd	Tecvîd-i Türkî, Tecvîd-i manzûm, Şâtîbî, Şir‘a ve Şerh’i, Bur’iyye
İlm-i hat	Yazı çeşitleri: Sülûs, Nesih, Talik, Divânî
İlm-i lugat	Yûsuf, Ferište, Tarîf-i Seyyid, Ahterî, Sihâh, Vankulu, Kâmûs
İlm-i akâid	Birgili, Manzûm akâid, Hisnu’l-hasîn, Emâlî, Fıkh-ı ekber, Manzûm-i rûmî, Tertîb-i ‘ulûm
İlm-i fikh	Munyet musalli, Tuhfe, Talîm-i muâllim, Şerh-i Halebî, Vikâye, Mültekâ, Eşbâh u nezâir, Mecmau’l-bahr, İbn Melek, Durer, Hidâye
İlm-i ahlak	Hilye-i Hâkânî, Hayriyye, Attâr Pend, Gülistân, Bostân, Tarîkat
İlm-i sarf	Emsile, Binâ, Maksûd, İzzî, Merâh, Şâfiye, Çârperd
İlm-i furs	Şâhidî, Nisâb-ı sibyan, Divân-ı Hâfız, Farsî Halîmî, Nimetullâh

İlm-i nahv	Avâmil, Küçük avâmil, Unmûzec, Hadâik, İzhâr, Netâic, Kâfiye, Câmî
İlm-i mantık	Îsâgocî, Husâm Kâtî, Muhyiddîn, Fenârî, Kul Ahmed, Velediyeye, Şemsiyye, Kutb, Seyyid, Dâvud, Tehzîb, Celâl, Mîr
İlm-i âdâb	Huseyn, Şerh Azud, Mîr, Zeyn, Takrîr-(i) kavânîn (Saçaklı)
İlm-i meânî	Telhîs, Mutavvel
İlm-i beyân	İstiâre
İlm-vad	Şerh Adud
İlm-i arûz	Endelûsî
İlm-i kavâfî	Nâbulisî
İlm-i hikmet	Kadî-mîr, Lârî, Hikmet el-ayn, Mirzacân
İlm-i kelâm	Şerh-i akâid, Hayâlî, İsbât-ı vâcib
İlm-i hendese	Eşkâl-i tesîs şerhi
İlm-i hisâb	Hulâsa, İbn Çullî
İlm-i heyet	Şerh-i Çagmîn, Bircendî
İlm-i amel - İlm-i âlât	Usturlâb, Bist Bâb, Rub-ı müceyyeb, Rub-ı mukantar
İlm-i coğrafya	Takvîm-i buldân
İlm-i zîc - İlm-i takvîm	Si Fasl-ı Tusî, Ruznâmeler
İlm-i nücûm	Tahsili, <i>Tertîb</i> içerisinde hatardur.
İlm-i tıb - İlm-i teşrih-ilm-i tıbb-ı nebî	Tıb, Teşrih, Tıbb-ı Nebî
İlm-i ferâiz	Sirâc
İlm-i usûl-i fikh	Tavdîh, Tasrîh, Telvîh, Muntehâ, Muhtasar
İlm-i usûl-i hadîs	Nuhbe
İlm-i hadîs	Metn-i meşârik, Mebârik (İbn Melek)
İlm-i tefsîr	Beyzâvî

A. İlm-i tecvîd

1. *Tecvîd-i Türkî*: Halk arasında *Karabaş tecvidi* diye bilinen eserin Türkçe tercümesi olmalıdır.

2. *Tecvîd-i manzûm*: İbrahim Hakkı'nın bu adla verdiği eserden kasdı, büyük bir ihtimalle *el-Mukaddimet el-cezeriyye* olarak bilinen, Muhammed b. Muhammed el-Cezerî el-Şâfiî'nin (ö. 833/1429) tecvid ilmine dair, 109 beyitten oluşan manzum eseridir. Üzerine başta oğlu Ebû Bekir Ahmed (ö. 827/1423) olmak üzere pek çok alim tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır.²⁰

3. *Şâtübî*: *el-Şâtübîyye* adıyla meşhur olan bu manzum eserin tam adı *Hırz el-emânî ve veh el-tehânî*, müellifi de Ebû Muhammed el-Kâsım İbn Fîrrûh el-Şâtübî el-Darîr'dir (ö. 590/1193-94). 1173 beyitten oluşan bu eser üzerine başta Burhanuddîn İbrâhim b. Omer el-Caberî (ö. 732/1331) ve İbn Kâsîh el-Uzrî el-Bagdâdî diye meşhur olan İmâm Alâuddîn Ali b. Osman İbn Muhammed'inkiler (ö. 801/1398-99) olmak üzere pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır.²¹

4. İbrahim Hakkı'nın *Şîr'a Metni* ve *Şerh'i* derken hangi eserleri kast ettiği açık olmamakla beraber, *Tertib'in* bağlamından hareketle bunun Burhanuddin İbrahim b. Omer el-Ca'berî'nin *el-Şîr'a fi el-kıraât el-seb'a* adlı eseri ile bu eserin herhangi bir şerhi olduğu, -ihtiyat kaydıyla- söylenebilir.²² Tespitimiz doğru ise, İbrahim Hakkı'nın, bu eserle tecvid ilminden kıraat ilmine geçtiği söylenebilir.

5. *Bur'iyye*: İbrahim Hakkı'nın bu adla hangi eseri kasdettiği tespit edilememiştir. Bağlamdan eserin ilm-i tecvidle ilgili olduğu düşünülebilir.

B. İlm-i hat

Müellif, bu ilim altında herhangi bir eser adı zikretmemekle beraber talebenin sülüs, nesih, talik ve divanî hat çeşitlerini meşk usulüyle öğrenmesini tavsiye eder. Zaten klasik hat eğitiminde takip edilen bir kitap yoktur.

C. İlm-i lugat

1. *Yûsuf*: Müellif burada hem amcasının oğlu Yûsuf Nesîmî'ye atıf yapmış hem de manzum Arapça-Türkçe bir sözlük olan *Lugat-i Yûsuf*'u kasdetmiştir. Okumayı ve ezberlemeyi kolaylaştırmak düşünce-

20 KZ, c. II, s. 1799-1800. Ayrıca şerh ve hâşiyeleri için bkz. *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 555.

21 KZ, c. I, s. 646-649.

22 KZ, c. II, s. 1044; *HA*, c. I, s. 14.

siyle mesnevî tarzında yazılmış bu sözlük özellikle küçük yaştakiler ve eğitime yeni başlayanlar için mükemmeldir.²³

2. *Ferişte*: Yazarı, Tire medresesi müderrislerinden İbn Melek lakaplı Abdullatif b. Ferište'dir (ö. 1418'den sonra). *Lugat-i Ferišteoğlu*, *Lugat-i Ferištezâde* gibi adlarla da anılan eser, bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden birisidir. Müellifin, torunu için manzum olarak kaleme aldığı sözlük, yirmi iki bölüm üzere tertib edilmiş ve büyük bölümünde *Kuran-ı Kerim*'de geçen kelimelerin Türkçe karşılığı verilmiştir. Eser, daha sonra bazı alimler tarafından şerhedilmiş ve alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bir çok yazma nüshası bulunan ve çeşitli baskıları yapılan sözlük, Cemal Muhtar tarafından Ferišteoğlu Abdulmecid'in *Lugat-i kânun-i ilâhî*'siyle birlikte Latin harfleriyle neşredilmiştir.²⁴

3. *Ta'rif-i Seyyid*: *Ta'rifât*, Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin (öl. 816/1413-14) zamanına kadar tedris edilmiş olan ilimlerde kullanılan ıstılahları alfabetik olarak açıkladığı bir terimler sözlüğüdür. Bazan terimin lügavî anlamını zikrederek ıstilahî anlamına geçerken bazan da doğrudan ıstilahî anlamını verir. Türünün ilk ve en güzel örneklerinden olan *Ta'rifât* İslam dünyasının bütün medreselerinde okutulmuş, istinsah edilmiş ve sahasında ilim adamlarının el kitabı olma özelliğini muhafaza etmiştir. Pek çok yazma nüshası bulunan eser ayrıca defalarca basılmıştır²⁵. *Ta'rifât*'a doğrudan yapılmış bir şerh olmamakla beraber tetimmeler yapılmış;²⁶ ayrıca kitabın nüshalarının kenarlarına *hâşiye* ve *ta'lika* şeklinde notlar düşülmüştür.²⁷

4. *Ahterî*: Ahterî diye bilinen Muslihiddin Mustafâ b. Şemsuddin el-Karahisârî'nin (ö. 968/1560-61) 952/1545 yılında Kütahya'da tamamladığı, 40.000 kelime ihtiva eden Arapça-Türkçe sözlüktür.

23 Osmanlıca baskıları için bkz: Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1990, s. 28.

24 OM, c. I, s. 219-220; Cemal Muhtar, *Ferişteoğullarının Arapça Türkçe lügatleri üzerine araştırma*, basılmamış doktora tezi, A.Ü., İlahiyat Fak, 1981; a. mlf., *İki Kuran sözlüğü: Lugat-i Ferišteoğlu ve Lugat-i Kanun-i İlahî*, İstanbul 1993.

25 Örnek olarak bkz. Seyyid Şerif el-Curcanî, *Kitâb el-Tarîfât*, tahkik: Abdulmunim el-Hifnî, Kahire 1991. Yetersiz modern Türkçe çevirisi için bkz. Arif Erkan, İstanbul 1997.

26 Örnek için bkz. Muhammed Abdurraif el-Munavî (ö. 1031/1621-22), *el-Tevkîf alâ muhimmat el-teârif*, tahkik: Muhammed Rıdvan el-Daye, Beyrut 1990.

27 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcanî*, İstanbul 1984, s.187-190.

Medrese öğrencileri ile ulema arasında dolaşan bu eserin önsözünde yazar, sözlüğünü, *Sihâb-ı Cevherî*, *Dustûr el-luga*, *Tekmile*, *Mecma el-luga* ve *Mukaddîmet el-edeb* gibi kitaplardan sözcük derlemek ve bunları Türkçe'ye çevirmek suretiyle hazırladığını belirtir. Diğer sözlüklerden daha fazla tutulması sebebiyle *Ahterî-i kebîr* diye de anılan bu eserin kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.²⁸

5. *Sihâb*: *Sihâb el-luga*, *el-Sihâb fî el-luga* diye bilinen *Tâc el-luga*, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) yalnızca sahih kelimeleri içeren ünlü sözlüğüdür. Tekmile, şerh, zeyil, ihtisar tenkit gibi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.²⁹ *Sihâb*, 1270/1853'de Tebriz'de, 1282/1865 ve 1292/1875'de Bulak'ta yayımlanmış; ayrıca Ahmed Abdulgafur Attâr tarafından 1376/1956 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

6. *Vânkûlû*: el-Cevherî'nin *Sihâb*'ının Vânkûlû diye bilinen Muhammed b. Mustafâ el-Vânî (öl. 1000/1592) tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir.³⁰ İstanbul Dar el-tıbaa el-mamure'de 1729, 1766 ve 1802-1803 de olmak üzere iki cilt halinde 3 defa basılmıştır.³¹

7. *Kâmûs*: *el-Kâmûs el-muhît ve el-kâbûs el-vasît el-câmi limâ zehebe min kelâm el-Arab şemâtî*, Mecdudîn Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî el-Şirâzî'nin (ö. 817/1415) kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği ve 813/1410 yılında tamamladığı iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. Üzerine pek çok çalışmanın yapıldığı bu eser biri *el-Bâbûs* adıyla Merkezzade Ahmed Efendi diğeri de *el-Okyanûs el-basît fî tercemeti el-Kâmûs el-muhît* adıyla Mütercim Ahmed Âsım Efendi (ö. 1235/1819) tarafından olmak üzere iki defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İkinci çeviri kısaca *Kâmûs tercümesi* diye de bilinir.³²

Ç. İlm-i akaid

1. *Birgîlî*: İmâm Birgîvî diye bilinen Mehmed b. Pîr Alî'nin (öl. 981/1573) *İlmihâl*, *Risâle-i Birgîvî* diye de bilinen ama daha çok başında vasiyet kelimesi geçtiği ve müellifin vasiyetlerini de havi olduğu için *Vasiyetnâme* adıyla meşhur olan eseridir. İtikada, ibadete ve ahlağa dair herkes için lüzumlu meseleleri içeren bu eser Türkçe olarak ko-

28 KZ, c. I, s. 31; Hulusi Kılıç, "Ahterî", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 184-185.

29 KZ, c. II, s. 1071-1073.

30 KZ, c. II, s. 1073.

31 Osmanlıca baskıları için bkz: Çöğenli, *a.g.e.*, s. 49.

32 KZ, c. II, s. 1306-1310; Hulusi Kılıç, "el-Kamûsü'l-muhît", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 287-288.

lay bir dille yazılmış, daha sonra bizzat müellif tarafından, arkadaşları ve talebelerinin isteği üzerine Arapça'ya çevrilmiştir. Takriben 970/1562-63 senesinde tamamlanan eser üzerinde pek çok alimin çalışması mevcuttur.³³ *Kevâkib-i seba*'ya göre sabî, muhtasar bir tecvid kitabı okuduktan sonra Birgili Mehmed Efendi'nin Türkçe *Akâid Risâlesi*'ni okur, bu arada da Kur'an-ı Kerim'i ezberler.³⁴

2. *Manzûm akâid*: Müellif bu eserle, *Mârifetnâme* adlı kitabında bulunan ve Mâturîdî akaidini konu alan kendi Türkçe manzum akaidini kasdetmiş olabileceği gibi, yine Mâturîdî akaidini konu edinen XVII.yy. şairlerinden Rızâî mahlaslı Tokatlı İshâk el-Zencânî'nin (ö. 1100/1689) *Manzûme-i akâid* adlı önemli Türkçe manzum akaid risalesini kasdetmiş olabilir.³⁵ Çünkü, Zencânî'nin bu eseri, Mâturîdî akaidini yansıtan Türkçe manzum akaid risaleleri arasında en önemlilerindedir. Bütün bunlara rağmen yazar, manzume tarzında yazılmış herhangi bir akaid kitabını da kasdediyor olabilir.

3. *Hısnu'l-hasîn*: *Hısnu'l-hasîn min kelâm Seyyid el-murselîn* Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî'nin (ö. 833/1429), kendi ifadesiyle, sahih hadislerden dua, vird ve zikirleri derlediği kitabıdır. 791/1389 yılında tamamladığı eserinde sırasıyla dua ve zikrin fazileti, adabı, müstecab olduğu vakitler; ism-i azam ve esmau'l-hüsna; sabah ve akşam yapılan dualar, ölünceye kadar tekrar edilecek dualar; genel anlamda zikir; istiğfar; Kuran-ı Kerim'in fazileti ve Nebi'ye (s.a.v.) salatın fazileti işlenmiştir. Esere bizzat müellifin ve Ali el-Karî diye tanınan Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî'nin (ö. 1016/1607) birer şerhi mevcuttur. Eser üzerindeki pek çok çalışma yanında, Yahya b. Abdulkerim'in yaptığı ve *Misbâh el-cinân* adını verdiği Türkçe tercümesi önemlidir.³⁶

4. *Emâlî*: *el-Emâlî*, Sirâcuddin Ali b. Osmân el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) Mâturîdiyye akaidine dair 66 beyitlik manzum risalesidir.

33 KZ, c. I, s. 850. Ayrıca bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Mehmed Birgivi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1999, s. 114-117, özellikle s. 115. Eserin modern serencamı için bkz. Ali Birinci, "Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?", *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâlî-*, s. 193-196. Yeni bir neşri için bkz. Birgili Muhammed Efendi, *Vasiyet-nâme*, nşr. Musa Duman, İstanbul 2000.

34 *Kevâkib-i seba*, yaprak 55b.

35 HA, c. I, s. 201; Omer Rıza Kehhale, *Mucem el-muellifin*, c. II, Beyrut trsz., s. 232.

36 KZ, c. I, s. 669-670.

Eser ayrıca *Bed el-emâlî*, *Kasîde yekûlu el-abd*, *Kasîde el-lâmiyye*, *Lâmiyye-i kelâmiyye*, *Kasîde el-Hanefiyye* gibi adlarla da anılır. İslam akaidinin temel konularının işlendiği bu özlü risale medreselerin ilk yıllarında okutulan ders kitapları arasına girmiştir. Pek çok defa istinsah edilmiş, üzerine tercüme ve şerh olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır. Türkçe şerhleri arasında, Muhammed b. Malkoca tarafından kaleme alınıp III. Murad'a ithaf edilen *Lâmiyye-i kelâmiyye şerhi* ile Mütercim Âsım Efendi tarafından yapılan ve III. Selim'e ithaf edilen *Me-râh el-meâlî fî şerh el-emâlî*'yi zikretmek gerekir.³⁷ Eserin modern dönemde Arapça neşri, Türkçe tercümesi ve şerhi Serkis Orpelyan ve Seyyid Abdalzade Mehmed Tâhir tarafından hazırlanan *Mabzenu'l-ulûm* adlı eserin, 180-208 sayfeleri arasında yapılmıştır.³⁸

5. *Fıkh-ı ekber. el-Fıkh el-ekber* İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) ünlü risalesi olup oğlu Hammâd tarafından nakledilmiştir. Aynı ayrı silsilelerle zamanımıza gelen kısmen birbirinden farklı üç nüshası mevcuttur. Ulema bu esere büyük ilgi göstermiş, Ali el-Kârî başta olmak üzere pek çok alim eser üzerine şerh yazmıştır. Osmanlı dünyasında en çok tanınan şerhi, Ebu el-Muntehâ el-Magnisavî'nin 930/1523 yılında tamamladığı *Şerh el-Fıkh el-ekber*'dir. Ayrıca eserin pek çok Türkçe tercümesi vardır.³⁹

6. *Şükürname*: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın konuyla ilgili manzum bir risalesidir.⁴⁰

7. *Manzûm-ı rûmî*: İbrahim Hakkı'nın bu adla hangi eseri kasdettiği –şimdilik- tespit edilememiştir. Zikredildiği bağlamdan hareketle, ihtiyat kaydını elden bırakmaksızın, eserin akaidle ilgili olduğu söylenebilir.

8. *Tertîb el-‘ulûm*: Kanımızca, Erzurumlu İbrahim Hakkı bu adla, Saçaklı-zâde Mehmed el-Mar‘aşî'nin *Tertîb el-‘ulûm*'unu⁴¹ kasdetmektedir. Çünkü bu eser hem bir tasnifu'l-ulum hem de selefi-sufî bakış açısından kaleme alınmış bir akaid kitabıdır. Eserde, felsefe ve felsefi kelama karşı takınılan selefi/akaidî bir tavır vardır. Nitekim İbra-

37 KZ, c. II, s. 1349-1350; M. Sait Özervarlı, "Emalî", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 73-75.

38 Serkis Orpelyan ve Seyyid Abdalzade Mehmed Tahir, *Mabzenu'l-ulum*, İstanbul 1308.

39 KZ, c. II, s. 1287; Şerafettin Gölcük – Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 544-547.

40 HA, c. I, s. 40; OM, c. I, s. 35.

41 Saçaklı-zâde, Muhammed el-Maraşî, *Tertîb el-‘ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil el-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.

him Hakkı da eseri, akaid konusunu işlerken zikretmektedir (056). İbrahim Hakkı'nın *Tertîb*'inde kullanılan '*tertîb*' veya '*tertîb-i ilim/ulûm*' gibi diğer ifadeler (040 ve 042) ise, kendi eserinin adının da gösterdiği üzere, '*ders müfredatı*' anlamına gelmektedir.

D. İlm-i fikh

1. *Munyet musallî: Munyet el-musallî ve gunyet el-mubtedî*, Muhammed b. Muhammed Sedîduddîn el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305), namaz konusunu Hanefî fikhına göre incelediği eseridir. Hanefiler arasında yaygınlıkla kullanılan eser, başta İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549) olmak üzere pek çok alim tarafından şerh edilmiştir.⁴²

2. *Tuhfe: Tuhfet el-fukaha*, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed el-Semerikandî el-Hanefî'nin (ö. 539/1144), Hanefî fikhının en meşhur el kitabı olan el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ına ilaveler yaparak yeniden tertib ettiği eseridir. Bu tertibe, öğrencisi Ebû Bekr b. Mesûd el-Kâşânî'nin (ö. 587/1191) üç ciltlik büyük bir şerhi mevcuttur.⁴³

3. *Talîm-i Muallim: Talîm el-muteallim*, Burhanuddîn el-Zernûcî'nin (ö. 620/1223) eğitim-öğretim metodlarını anlatan muhtasar eseridir.⁴⁴ Eserde ilmin mahiyeti, niyet, tahsil edilecek ilmî sahanın seçimi, ilmin fazileti, tahsilin zamanı, ilim tahsil sürecinde sahip olunması gereken nitelikler gibi konular incelenir. Sultan III. Murad zamanında İbn İsmail, Sultan'ın haremde bulunanların istifadesine sunabilmek amacıyla eseri şerh etmiştir. Eser, Abdulmecid b. Nasuh b. İsrail tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁵ *Talîm el-muteallim*, hem fikh hem de ahlak eseri olarak düşünülebilir. Yazarın da işaret ettiği gibi ilmin tarikini, yani nasıl ilim tahsil edileceğini öğrettiği gibi ilmin tahsili sırasındaki kuralları bilmesi bakımından bir fikh eseri gibi görülebilir. Diğer taraftan fikhın, İslam medeniyetinde amelî hikmetin bir parçası olarak kabul edilmesi de, eseri ahlak ilminin bir üyesi yapar. Ancak yazarın, eseri, fikh kitaplarından bahsederken zikretmesi, daha çok bir fikh metni muamelesi gördüğünü gösterir.

42 KZ, c. II, s. 1886-1887.

43 KZ, c. I, s. 371. Eserin basımıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi: Literatür", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 22.

44 Burhanuddin el-Zernucî, *Talîm el-muteallim fî tarik el-taallum*, tahkik: Salah Muhammed el-Haymî – Nezir Hamdan, Dımeşk 1987.

45 KZ, c. I, s. 425.

4. *Şerh-i Halebî*: Kâşgarî'nin *Munyet el-musallî* adlı meşhur muhtasarına İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin yazdığı *Gunyet el-mütemellî* adlı şerhtir. *Halebî kebir* olarak bilinen bu şerhin, ayrıca yine aynı müellif tarafından kaleme alınan ve *Halebî sagir* diye tanınan bir de muhtasarı mevcuttur. Muhtelif fikhî konuları Hanefî usulüne göre ayrıntılı biçimde ele alan şerh uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴⁶ *Kevâkib-i seba* sahibi bu eserin, yalnız namaz kitabına göre iktisâd rütbesinde, ilm-i fikha göre ise iktisârin aşağı rütbesinde olduğunu söylemektedir.⁴⁷

5. *Vikâye*: *Vikâye el-rivâye fî mesâil el-hidâye*, Burhân el-şeria Mahmûd b. Sadr el-şeria el-evvel Ubeydullah el-Mahbûbî'nin (ö. 673/1274) torunu Sadr el-şeria el-sânî için telif ettiği meşhur eser olup pek çok hâşiyesi mevcuttur. Müellif eserini *el-Nukâye* adıyla ihtisar etmiştir. Alâuddîn Esved (ö. 800/1397) İznik Medresesi müderrisi iken eseri, *el-İnâye fî şerh el-vikâye* adıyla şerhetmiştir. Bunun dışında *Vikâye*'ye şerh yazan Osmanlı alimleri arasında Hasan Çelebi (ö. 886/1481), İzzeddin İbn Melek, Muhyiddin el-Niksârî (ö. 901/1495) zikredilebilir.⁴⁸ Bu eserle birlikte el-Kudûrî'nin *el-Mubtasar*'ı ve el-Nesefî'nin *Kenz el-dekâik*'i Hanefî uleması arasında 'mütün-i selâse'; *Kenz el-dekâik* ve *el-Vikâye* ile birlikte el-Mevsîlî'nin *el-Mubtâr*'ı ve İbn El-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma el-bahreyn*'i de 'mütün-i erbaa' olarak adlandırılırdı.⁴⁹

6. *Multekâ*: *Multekâ el-ebhur fî furû el-Hanefiyye*, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin kolay bir dille *el-Kudûrî*, *el-Mubtâr*, *el-Kenz* ve *el-Vikâye* gibi fikhî kitaplarının meselelerini içeren eseridir. Çok büyük şöhret kazanmış, pek çok alim tarafından şerh edilmiş, üzerine onlarca hâşiyeye yazılmış ve birçok kez baskısı yapılmıştır. Üzerine yapılan çalışmalardan Şeyhzâde'nin *Dâmâd* diye meşhur olan *Mecma el-enbur*'u, el-Haskefî'nin *el-Durr el-muntekâ*'sı ve Muhammed el-Mevkuffâtî'nin (ö. 1065/1654-55) Türkçe şerhi zikre şayandır.⁵⁰

7. *Eşbâh u nezâir*: Bu tabir İslam hukukundaki kaideleri, benzer meselelerin tabii olduğu ortak hükümleri açıklamayı konu alan ilim dalı ile bu dalda yazılan eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu isim altın-

46 KZ, c. II, s. 1886-1887.

47 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57b-58a.

48 KZ, c. II, s. 2020-2024.

49 Ahmed Özel, "Hanefî mezhebi: Literatür", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 22.

50 KZ, c. II, s. 1814-1816.

da pek çok eser olmakla birlikte, müellif burada muhtemelen Zeynuddîn İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) aynı adla Hanefî fikhını konu alan eserini kasetmiş olmalıdır. Aynı adla ve aralarında büyük benzerlikler olan el-Suyûtî'nin ve Şafîî fikhını konu alan İbnu's-Subkî'nin birer eseri olmakla birlikte, İbn Nuceym'in eseri daha çok meşhur olmuş ve üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve talik yazılmıştır. Başlıcaları İbn Ganim el-Hazrecî'nin (ö. 706/1306) *Hâşiye el-eşbâh ve en-nezâir*'i, İbn Habîb el-Gazzî'nin *Tenvîr el-besâir*'i, Salih b. Muhammed el-Timurtaşî'nin *Zevâhir el-cevâbir el-nedâir*'i, Pîrîzade'nin *Umde zevâ el-el-bâb*'ı ve Abdulganî el-Nablûsî'nin *Kesf el-hatâir an el-eşbâh ve el-nezâir*'idir. Eserin pek çok nüshası olduğu gibi, hem bu şerhleriyle hem de bağımsız bir çok baskısı yapılmıştır.⁵¹

8. *Şerh Mecmau'l-bahr: Mecma el-bahreyn ve mültekâ el-nebrayn*, Hanefî fakihlerinden İbn el-Sââti diye bilinen Muzafferuddîn Ahmed b. Ali'nin fıkha dair eseri olup üzerine şerh, hâşiye, muhtasar olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır.⁵² Bu çalışmalar arasında Osmalı medreselerinde yaygın olarak kullanılan İbn Melek'in şerhidir. Pek çok yazma nüshası mevcut olan bu şerhe Kasım b. Kutlubuga el-Hanefî'nin bir *Hâşiye*'si vardır.⁵³

9. *Durer: Durer el-Hukkâm*, Mollâ Husrev Muhammed b. Ferâmuz b. Ali'nin (ö. 885/1480) yine kendi telifi olan *Gurer el-ahkâm*'a yazdığı *Şerh*'dir. Birçok defa basılan *Durer el-Hukkâm* üzerine de yirmi kadar şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Mehmed Vâni Efendi, Şürûnbülâli, Nuh b. Mustafa, Abdulhalîm b. Pîr Kadem ve Ebu Saîd el-Hâdimî'ye ait olanlar önemlidir.⁵⁴ Bu eser yukarıda adı geçen *Mültekâ* ile birlikte Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmî hukuk külliyyatı olarak rağbet görmüş, asırlarca kadı, müftü ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur.⁵⁵

10. *Hidâye*: Hanefî fikhına dair önemli bir metin olan bu eserin müellifi Ali b. Ebu Bekr el-Merginânî'dir (ö. 593/1196). Kitap aynı müellifin *Bidâyet el-mubtedî* adlı eserinin şerhidir. Üzerine 60 dolayında şerh ve hâşiye yazılan bu eser bir çok defa basılmış; İngilizce'ye ve ba-

51 KZ, c. I, s. 98-100; Mustafa Baktır, "Eşbah ve Nezair", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 456-457; aynı yazar, "el-Eşbah ve'n-Nezair", *a.g.e.*, s. 458-459.

52 KZ, c. II, s. 1599-1601.

53 KZ, c. II, s. 1601.

54 KZ, c. II, s. 1199-1200.

55 Ahmet Özel, "Fıkah: Literatür/Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 15-16.

zı doğu dillerine tercüme edilmiştir. Ekmeluddîn el-Bâbertî'nin *el-İnâye* adlı şerhi ile Bedreddîn el-Aynî'nin *el-Binâye* adlı şerhi yanında Fatih devri alimlerinden Sivaslı Kemaluddîn Mehmed b. Abdulvahid'in (ö. 861/1456) *Feth el-kadir* adıyla kaleme aldığı şerh de çok revaç görmüştür.⁵⁶

E. İlm-i ahlak

1. *Hilye-i Hâkânî*: Ayaspaşazâde Hâkânî Mehmed Bey'in (ö. 1015/1606) kaleme aldığı bu eser Türk edebiyatında hilye türünün en güzel örneklerinden birini teşkil eder. Hz. Peygamber'in fizikî özellik ve güzel ahlakından bahseden bu eserin ismi *Kesf el-Zunun*'da *el-Hilye el-nebeviyye min el-mesneviyyât el-Turkiyye* şeklinde verilmektedir. 1007/1598-99 tarihinde tamamlanan yaklaşık 710 beyitlik bu mesnevî Osmanlı ilim çevrelerinde çok büyük ilgi görmüştür.⁵⁷ İstanbul yazma kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan eser, ilki 1264'te olmak üzere defalarca basılmış; ayrıca Numan Külekçi (Erzurum 1988) ve İskender Pala (İstanbul 1991) tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir.

2. *Hayriyye*: Asıl adı *Hayriname* olduğu halde daha çok *Hayriyye* diye bilinen bu eser Nâbî'nin (ö. 1124/1712) nasihatname türündeki mesnevisidir. Eserini yedi yaşındaki oğlu Ebulhayr Mehmed Çelebî için yazan müellif, başta dinî ve ictimai olmak üzere, pek çok konuda fikirlerini dile getirmiştir. Modern dönemde bile üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.⁵⁸

3. *Attâr Pend'i*: *Pendnâme*, Ferîduddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Attâr el-Hemedânî'nin (ö. 627/1230) latîf ve belîğ nasihatlar içeren Farsça manzûm eseridir. Eseri, Mustafa Çelebî b. Muhammed Şemî (ö. 1005/1596-97) Türkçe şerhetmiş ve şerhine *Saâdetnâme* adını vermiştir.⁵⁹ Son zamanlarda bazı araştırmacılar eserin Ferîduddîn el-Attâr'a aidiyeti konusunda şüphe izhar etmişlerdir.⁶⁰

4. *Gülîstan*: Muslihuddîn Sâdi-i Şirâzî'nin (ö. 691/1292) makame türündeki ünlü Farsça eseri büyük rağbet görmüş ve bu rağbetin so-

56 KZ, c. II, s. 2032-2040.

57 KZ, c. I, s. 691. Hakanî Mehmed Bey, *Hilye-i Hâkânî*, Tophane-i Amire, İstanbul 1264/1848.

58 Ali Fuat Bilkan, "Hayriyye", *DİA*, İstanbul, c. XVII, İstanbul 1998, s. 65-66. Modern bir değerlendirme için bkz. Ali Fuat Bilkan, *Hayrî-nâme'ye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, Ankara 2002.

59 KZ, c. I, s. 255.

60 Bediüzzaman Fürûzanfer, *Şerh-i Ahvâl ü Nakd ve Tahlîl-i Âsâr-ı Şeyh Ferîduddîn 'Attâr Nîşâbürrî*, Tahran 1339-40.

nucu olarak da onlarca şerhi yapılmış, pek çok dile tercüme edilmiştir. Telifini 656/1258 tarihinde tamamladığı bu eserde müellif padişahların hal ve hareketlerini, dervişlerin ahlakını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği, güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet adabını Farsça ve Arapça beyitler, garib hikayeler, acıbat latifelerle süsleyerek anlatmıştır.⁶¹

5. *Bostan*: Sâdi-i Şirâzî'nin 655/1257'de tamamlayarak İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlulardan Ebu Bekr b. Sad b. Zengî'ye ithaf ettiği ünlü Farsça mesnevîsidir. Adalet, ihsan, aşk, tevazu, rıza, kanaat, terbiye, şükür, tövbe, münacat ve hatm-i kitab başlıklarını taşıyan on bölümde çeşitli hikayeler, özlü sözler yerlerini almıştır. Farsça ve diğer dillerle şerhleri yapılan eser, Mehmed Çelebî, Muslihuddîn Mustafa b. Şaban el-Surûrî (ö. 969/1562), el-Şemî (ö. 1591), el-Sûdî (ö. 1005/1596-97) ve Havâyî Mustafa Çelebî (ö. 1608) tarafından Türkçe şerhedilmiştir. Katib Çelebî, bu şerhlerin içerisinde en güzel ve gerçeğe en uygununun el-Sûdî şerhi olduğuna işaret eder.⁶²

6. *Tarîkat*: Mehmed Birgivi'nin *el-Tarîkat el-Muhammediyye ve el-sîret el-Ahmediyye* adlı eseri, 17 Şaban 980/24 Aralık 1572'de tamamlanmıştır.⁶³ Eserde itikadî, ahlakî ve fikhî konular işlenmekle birlikte bir bütün olarak eser, tasavvufî ahlak kitabı olarak görülmektedir. Eser yalnız Türkiye'de değil, Osmanlı coğrafyasında, hatta Asya kıtasında bile rağbet görmüş, muhtelif İslamî anlayışlara kaynaklık etmiştir. Eser, şerh, hâşiye ve tercümeleriyle birlikte hem medreselerde ders kitabı, hem de camilerde vaaz kitabı olarak kullanılmıştır. Yalnızca İstanbul yazma kütüphanelerinde bulunan yüzlerce nüshası ile on üçten fazla baskısı eserin yaygınlığına işaret eder. Yakın zamanlara kadar pek çok vaizin el kitabı olarak kullandığı, bazı Yüksek İslam Enstitülerinde yardımcı ahlak ders kitabı olarak okutulduğu ve bugün bile bazı tarikatlarda yine tasavvufî ahlak kitabı olarak tedris edildiği gerçeği dikkate alınırsa İslam-Türk kültüründeki yeri daha iyi anlaşılır.⁶⁴

F. İlm-i Sarf

1. *Emsile*: Müellifi meçhul, anonim bir eser olan *el-Emsile el-mubte-life*, 'nasara' fiilinin çekimleri ve bu çekimlerin Türkçe izahlarını içer-

61 KZ, c. II, s. 1504-1505; Tahsin Yazıcı, "Gülistân", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 240-241.

62 KZ, c. I, s. 244-245; Adnan Karaismailoğlu, "Bostân", *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 307-308.

63 KZ, c. II, s. 1111.

64 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, s. 110-122.

mektedir. *Keşf el-zunûn*'da zikredilmeyen eserin en eski şerhi Musli-huddin Mustafa b. Şaban el-Surûrî'ye aittir. Ancak medreselerde daha çok Ahmed b. Mustafâ el-Leâlî (ö. 971/1563) ve Muhammed b. Hamid el-Kefevî (ö. 1174/1761) şerhleri kullanılmıştır.⁶⁵

2. *Binâ: Binâ el-efâl*, Arapça'daki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Bazıları bu eseri Ahmed b. Ali Dikgöz'e (ö. 870/1465) nisbet etmişlerdir.⁶⁶ Osmanlı medreselerinde bu kitabın şerhlerinden el-Birgivi ve el-Kefevi'nin şerhleri çoklukla kullanılmıştır. *Keşf el-zunûn*'da ise "...sıbyanın okuduğu meşhur bir muhtasardır" dendiğinden sonra Ahmed b. Muhammed Abdulaziz el-Endelûsî'nin 1038/1628'de tamamladığı şerh zikredilmiştir.⁶⁷ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Emsile* ve bir cüzlük *Binâ* iktisârın aşağı rütbesidir.⁶⁸

3. *Maksûd*: Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) de nisbet edilen bu eser anonim'dir. En eski şerhi Muhammed b. Halil b. Dânyâl'ın (ö. 710/1310) şerhi olarak bilinir. Kaynaklarda ise ilk defa, Bedruddîn el-Simâvî'nin (ö. 823/1420) yazdığı *Unkûd el-cevâbir* adlı şerh dolayısıyla zikredilir.⁶⁹ Osmanlı medreselerinde sarf sahasında okutulan başlıca ders kitaplarından birisi olan bu eser üzerine pek çok şerh kaleme alınmıştır. Burada özellikle Birgivi'nin çok kullanılan *İm'ân el-enzâr* adlı şerhini zikretmemiz gerekir.⁷⁰ *Kevâkib-i seba*'ya göre bab ve vezinleri ayrıntılı, bazı i'lâli kısaca zikreden *Maksûd* medreselerde orta-iktisâr rütbesinde okutulurdu.⁷¹

4. *İzzî*: Medreselerin temel ders kitaplarından birisi olan *el-Tasrîf el-İzzî*, İzzuddîn Ebu'l-Fedâil İbrahim b. Abdülvehhâb b. İmâduddîn b. İbrahim el-Zencânî (ö. 655/1257'den sonra) tarafından kaleme alınmıştır. *Kevâkib-i seba*'ya göre kısaca babları, uzunca i'lâli ihtiva ettiği için yukarı-iktisâr rütbesinde okutulan eser⁷² üzerine başta Saduddîn

65 Ramazan Şeşen – Cevad İzgi – Cemil Akpınar, *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, c. III, İstanbul 1986, s. 288-289; Ramazan Şeşen, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), s.267-278.

66 *Köprülü Kütüphanesi Kataloğu*, c. III, s. 297; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937-1949, c. I-II, *Supplement*, c. I-III, *Suppl.*, c. II, s. 631 [Buradan itibaren *GAL*].

67 *KZ*, c. I, s. 255.

68 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

69 *KZ*, c. II, s. 1806.

70 *KZ*, c. II, s. 1651-1806. Şerhleri için bkz. Şeşen, *a.g.m.*, s. 272-273.

71 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

72 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

Mesûd el-Taftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf olmak üzere pek çok kişi tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı alimlerinden Hasan Paşa b. Alauddîn el Esved'in (ö. 816/ 1413) eser üzerinde bir şerhi mevcuttur.⁷³

5. *Merâh*: Medreselerde *el-Tasrîf el-İzzî*'den sonra okutulan *Merâh el-ervâh* Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (ö. 700/1300-01) tarafından yazılmış geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. Üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Osmanlı alimlerinden Hasan Paşa'nın *el-Mifrâh* adlı şerhi, Ahmed Dikgöz'ün *Şerh'i* ve Fatih devri alimlerinden Kara Sinan'ın (ö. 885/ 1480) *Merâh el-ervâh* adlı şerhi zikredilebilir.⁷⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre ayrıntılı olarak i'âlî, zamirleri ve iştikakı ihtiva eden bu eser iktisâd rütbesinde okutulurdu.⁷⁵

6. *Şâfiye: el-Şâfiye fî el-tasrîf*, İbn el-Hâcib diye tanınan Cemâlüddîn Osmân b. Omer (ö. 646/ 1248-49) tarafından yazılmış ve medreselerde ileri seviyedeki öğrencilere okutulmuş bir ders kitabıdır. Esere başta müellifi olmak üzere bir çok alim tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere ellinin üzerinde şerh yazılmış ve ayrıca Batı dillerine de çevrilmiştir. Bu şerhlerden Osmanlı müelliflerinden Kara Sinan'ın *el-Şâfiye* adlı şerhi zikredilebilir.⁷⁶ Ayrıca Kalküta, Bulak, Kahire, Kanpûr, İstanbul, Leknev ve Delhi'de defalarca basılmıştır. *Kevâkib-i seba*'ya göre bazı nadir meseleleri ve iştikakı bazı delillerle zikreden *Şâfiye* iktisadın yukarı rütbesinde okutulan bir kitap olmakla beraber şerhleriyle birlikte okunduğunda istiksa rütbesindedir.⁷⁷

7. *Çârperd*: Ahmed b. el-Hasan Fahrüddîn el-Çârperdî'nin (ö. 746/1345-46) Vezîr Muhammed b. el-Vezîr Ali el-Sâvî'nin isteği üzerine İbn el-Hâcib'in *Şâfiye*'sine yazdığı şehtir. Osmanlı medreselerinde rağbet gören bu şerh üzerine Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) hâşiyesi başta olmak üzere pek çok hâşiye yazılmıştır.⁷⁸

G. İlm-i furs

1. *Şâhidî*: Şâhidî İbrahim Dede diye tanınan Mevlevî şeyhlerinden İbrahîm b. Sâlih el-Muğlevî'nin (öl. 957/1550) manzûm Farsça-Türkçe sözlüğüdür.⁷⁹ *Tuhfe-i Şâhidî* diye de bilinir. *Mesnevî*'yi de şer-

73 KZ, c. II, s.1138- 1140; GAL, c. I, s. 283; Suppl., c. I, s. 497-498.

74 KZ, c. II, s. 1651; GAL, c. II, s. 21; Suppl., c. II, s. 14.

75 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

76 KZ, c. II, s. 1020-1022; GAL, c. I, s. 305; Suppl., c. I, s. 535-537.

77 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

78 KZ, c. II, s. 1021.

79 KZ, c. II, s. 1505; HA, c. I, s. 27.

heden müellif, daha iyi anlaşılabilmesi için *Mesnevî*'de mevcut Farsça kelimeleri tesbit etmiş ve bu kelimeleri *Mesnevî*'deki anlamlarıyla nazmetmiştir. Eser 61 beyitlik mukaddime, 388 beyit ve 6 beyitlik bir hatimeden mürekkeptir. Büyük bir şöhret kazanan eserin, Farsça kelimelerin vezne uygun bir şekilde nazmedilmiş olması sebebiyle medreselerde hem aruz hem de dil öğretiminde uygulamalı ders kitabı olarak kullanıldığı ve hatta ezberletildiği söylenebilir. 40 kadar şerhi olan eserin üstünde, ayrıca, tercüme, alfabetik tertip gibi daha pek çok çalışma yapılmıştır.⁸⁰ *Kevâkib-i seba*'ya göre sabîye, hıfzını tamamladıktan sonra –ki 8 veya 9 yaşındadır– tabiatının ölçüye alışması için Farsça kelimelerle ilgili manzum *Şâhidî Sözlüğü* okutulurdu.⁸¹

2. *Nisâb-ı Sibyân*: İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneklerinden olan eser Bedruddîn Ebu Nasr Mesud b. Ebi Bekr el-Ferahî'nindir (ö. 640/1242-3). 37 bende taksim edilmiş ve 9 bahrin değişik vezinleriyle nazmedilmiştir. Toplam 200 beyitlik olan eserde 1222 Arapça kelime mevcut olup bunlardan 1088'i Farsça karşılıklarıyla birlikte, 134'ü yalnızca Arapça olarak nazmedilmiştir. VII/XIII. yy.'dan sonra Arapça öğrenmek ve öğretmek için medreselerde okutulan ve ezberletilen eser, İran, Anadolu, Türkistan ve Hindistan'da büyük rağbet görmüş, ders kitabı olması münasebetiyle de üzerine şerhler yazılmıştır. Pek çok yazma nüshası olduğu gibi çeşitli baskıları da mevcuttur.⁸²

3. *Divân-ı Hâfız*: Hâfız el-Şîrâzî diye meşhur Şemsuddîn Muhammed'in (ö. 792/1390) Farsça dîvânıdır. Hafız dîvânı hem Fars dilinin hem de belagat konularının öğretiminde ezberletilen bir eser olmuştur. Her türlü ilmî, ahlakî, felsefî mazmunları ihtiva eden gazellerinde değişik vezinler kullanmış olmasına rağmen dil sade ve mana açıktır. Pek çok defa Türkçe olarak şerh edilmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁸³ Farklı râvîlerden gelen nakillere göre son dönemlerde oluşturulan *Divân*'ın ilki 1306'da Tahran'da olmak üzere pek çok baskısı yapılmıştır.⁸⁴

80 Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi, *Fars Dili ve Edebiyatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 1996, s. 209-217.

81 *Kevâkib-i seba*, yaprak 56a.

82 *KZ*, c. II, s. 1952.

83 *KZ*, c. I, s. 783-784.

84 Hafız-i Şîrâzî, *Divân*, nşr. Muhammed-i Kazvinî – Kâsım-ı Ganî, Tahran 1320, terc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1944.

4. *Fars-i Halimî: Lügat-ı Halimî* olarak da bilinen ancak asıl adı *Bahr el-garaib* olan bu sözlük Lutfullah b. Yusuf el-Halimî'ye (ö. 902/1496'dan sonra) aittir. Tam alfabetik olarak hazırlanmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür. Kelimeler Türkçe karşılıkları yanında sarf yönünden de tahlil edilmiştir. Kâtip Çelebî eseri tanıtırken şöyle der: "Eseri manzum ve mensur olarak telif etmiş; daha sonra izahına dair başka bir kitap yazmıştır. Bu kitab da *Kâime* ve *Kâsimiyye* adlarıyla meşhurdur. İki defteri muhtevi olup birincisi lügate, ikincisi aruz, ka-fiye ve bedie dairdir."⁸⁵ Amasya valisi Şehzade Bayezid'e takdim edilen eserin nüshalarının çok olması şöhretini ve gördüğü alakayı teyit eder.⁸⁶

5. *Nimetullâb*: Nakşibendî şeyhlerinden Sofyalı Nimetullah b. Ahmed b. Mubârek el-Rumî'nin (ö. 969/1562) 1540 yılında düzenlediği Farsça-Türkçe sözlüktür. Üç bölüm halinde tertib edilen eserin birinci bölümünde 1278 Farsça masdarın Türkçe karşılığı verilmiştir. İkinci bölüm Farsça'nın gramerine ayrılırken, üçüncü bölümde isimler yer alır. Fahrüddin b. Yahya el-Mavsilî eseri *Mubtasar-ı Nimetullâb* adıyla ihtisar etmiştir. Eserin pek çok nüshası mevcuttur.⁸⁷

Ğ. İlm-i nahv

1. *Avâmil*: Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 474/1081) tarafından telif edilmiş *el-Avâmil el-mie*, medreselerde, özellikle ilk dönemlerde okutulan nahv kitabıdır.⁸⁸ Müellif eserinde, Arapça'da cümle içinde kelimelerin sonuna irab bakımından tesir eden yüz tane âmili, birer örnek vererek işlemiştir. Bedruddin el-Aynî, Husâmuddin el-Tokâdî (ö. 860/1456), Hacı Baba el-Tosyavî ve Musannifek'in (ö. 875/1470) şerhleri yanında üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.⁸⁹ *Kevâkib-i seba* ise "öğrenci kelimenin irabından bahseden nahiv ilminde önce iktisarin aşağı rütbesinde *Avâmil* diye adlandırılan, yalnız âmilleri zikreden risaleyi okur" demiştir.⁹⁰ Yalnızca Süleymaniye Kütüphanesi'nde 100'ü aşkın yazma nüshası bulunan eser, sadece metin veya şerhiyle birlikte İstanbul, Hindistan, Mısır, Mekke ve İran'da birçok kez basılmıştır.

85 KZ, c. I, s. 225; c. II, s. 1315.

86 Nüshaları için bkz: Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 138-139.

87 KZ, c. II, s. 1965; ayrıca nüshaları için bkz: Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 234-235.

88 Abdulkahir el-Cürcanî, *el-Avâmil el-mie el-nahviyye fi usul ilm el-Arabiyye*, tahkik: el-Bedravî Zehran, Kahire 1988.

89 KZ, c. II, s. 1179-1180; GAL, c. I, s. 287; *Suppl.*, c. I, s. 503.

90 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57b.

2. *Küçük avâmil*: *el Avâmil el-cedîd* diye bilinen el-Birgivî'nin bu eseri el-Cürcanî'nin *Avâmil*'i tarzında yazılmış ve medreselerde zamanla onun yerini almıştır. Esasen Birgivî'nin bu eseri, aşağıda incelenecek olan, *İzhâr el-esrâr* adlı eserinin bir özeti mahiyetindedir, çünkü her iki eserde konular aynı ana başlıklar altında incelenmiştir. Öte yandan Cürcanî ile Birgivî'nin eserleri arasındaki fark şu şekilde özetlenebilir: Cürcanî eserinde 100 âmil zikrederken, Birgivî âmil sayısını 60'a indirmiş; böylece eserinin birinci babında 60 âmili, ikinci babında 39 mamulu; üçüncü babında ise 10 madde olarak irabı incelemiştir. Üzerine pek çok şerh yazılıp çalışma yapılan bu eser çoğunlukla Ahmed el-Adavî'nin şerhi ve Zeynizâde diye bilinen Hüseyin b. Ahmed'in (öl. 1144/1731-32) muribiyle beraber okutulmuştur.⁹¹ İlki 1234/1819'da olmak üzere 1325/1909'a kadar 37 defa basılan eserin, yazma eser kütüphanelerinde de yüzlerce nüshası mevcuttur.

3. *Unmûzec*: Cârullah b. Kâsım Mahmud b. Omer el-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) pek çok alim tarafından şerhedilen, hâşiye yazılan, tertip edilen ünlü eseri *el-Mufassal*'inin⁹², yine el-Zemahşerî tarafından kaleme alınmış, mübtedîler için faydalı *Muhtasarı*'dır. Bu muhtasarı Zeynu'l-arab olarak bilinen Ali b. Abdullah el-Misrî, Cemaluddîn Muhammed b. Abdulganî el-Erdebîlî (ö. 647/1249-50) ve müellifin öğrencisi Dıyâuddîn el-Mekkî, *el-Kifâye* adıyla şerhetmişlerdir. 1298'de İstanbul'da ve 1289'da Mısır'da basılmıştır.⁹³

4. *Hedâik*: Zemahşerî'nin *Unmûzec*'ine Saduddîn Sadullah el-Berdâ'î tarafından yazılan *Hadâik el-dekâik fî şerh risâlet allâme el-bekâik* adlı şerhtir.⁹⁴

5. *İzhâr*: el-Birgivî tarafından telif edilen *İzhâr el-esrâr* medreselerin ana ders kitaplarından birisi olmuştur. Bu eser, yazarın *Avâmil*'inin mufassal bir şerhi olarak kabul edilebilir. Üzerine pek çok şerhin yazıldığı, çalışmanın yapıldığı bu eser medreselerde Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1674-75) *Netâic el-efkâr* adlı şerhi⁹⁵ ve Zeynizâde Huseyn b. Ahmed'in *Hall esrâr el-ahbâr alâ irâbı izhâr el-esrâr*

91 *GAL*, c. II, s. 441-442; *Suppl.*, c. II, s. 657-658.

92 *Mufassal*'ın şerh ve hâşiyeleri için bkz: *KZ*, c. II, s.1774-1777; *GAL*, c. I, s. 291-292; *Suppl.*, c. I, s. 509-510.

93 *KZ*, c. I, s. 185; *Kifâye* için ayrıca bkz: *KZ*, c. II, s. 1498.

94 Bağdadlı İsmail Paşa, *İzâh el-meknûn fî el-zevl alâ keşf el-zunûn an esâmî el-kutub ve el-funûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1945-1947, c. I, s. 395. (Buradan itibaren *İM*).

95 Mustafa Hamza el-Adavî, *Netâic el-efkâr li-şerh izhâr el-esrâr fî el-nahv*, tahkik: İbrahim Umer Suleyman Zebide, Trablus 1992.

adındaki muribiyle beraber okutulurdu. Kâtib Çelebî iki şerhini zikretmekle birlikte üzerinde şerh, irab, ta'lika ve tercümeleriyle otuza yakın çalışma mevcuttur.⁹⁶

6. *Netâic*: Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın yazdığı *Netâic el-efkâr, İzahâr el-esrâr* şerhlerinin en meşhurdur. Medrese öğrencileri arasında *Adalı* diye tanınan bu şerhin üzerine de pek çok hâşiye yazılmıştır.⁹⁷

7. *Kâfiye*: Medreselerin başlıca nahiv kitaplarından olan ve İbn el-Hâcib tarafından yazılan *el-Kâfiye fî el-nahv*, muhtasar bir eserdir. Nahvin bütün konularının, isim, fiil ve harf olarak üç bölümde, anlaşılır bir dille işlendiği bu eser, *Kevâkib-i seba*'ya göre orta-iktisâd rütbesinde okutulurdu.⁹⁸ Bu özelliğinden dolayı medreselerin en önemli nahiv kitaplarından olan eser başta müellifin bizzat kendisi olmak üzere birçok alim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden herbirine hâşiyeler, bu hâşiyelere de talikler yazılmıştır. Başlıcaları Rady-yuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (öl.686/ 1287-88), Ruknuddîn Hasan b. Mahmud el-Esterâbâdî (öl. 817/1414-15), Celâluddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Gucduvânî (öl.720/ 1320-21), Seyyid Şerîf'in şerhleridir. Molla Câmî diye meşhur Abdurrahman b. Ahmed'in (öl. 898/1492-93) medreselerde çok kullanılan şerhi yanında, Hacı Baba el-Tosyavî bir murib, Hekimşah el-Kazvînî de bir şerh yazmışlardır.⁹⁹ Roma, Floransa, İstanbul, Bulak, Kahire, Kazan, Taşkent, Beyrut, Bombay, Leknev, Kalküta, Delhi, Kanpur gibi şehirlerde defalarca basılan¹⁰⁰ eser son olarak Târik Necm Abdullah tarafından tahkik edilerek *el-Kâfiye fî el-nahv* adıyla Cidde'de 1407/1986'da yayımlanmıştır.

8. *Molla Câmî*: İbn el-Hâcib'in *el-Kâfiye fî el-nahv* adlı eserine Molla Câmî diye meşhur Nûruddîn Abdurrahmân b. Ahmed Nuruddîn (ö. 898/1492-93) tarafından *el-Fevâid el-diyâ'iyye* adıyla yazılan şerhin Osmanlı ilim dünyasındaki ismidir. Nahiv sahasında medresele-

96 KZ, c. I, s. 117; GAL, c. II, s. 441; *Suppl.*, c. II, s. 656-657; Ayrıca bkz. Şükran Fazlıoğlu, *İzahâr el-esrâr li-el-Birgivi: Dirâset ve Tabkîk*, Ürdün Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Haziran 1995.

97 OM, c. I, s. 213, 300, 319.

98 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57b.

99 KZ, c. II, s. 1370-1376; GAL, c. I, s. 303-304; *Suppl.*, c. I, s. 531-535.

100 Yusuf Serkis, *Mucemü'l-matbuâti'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, I-II, Kahire 1928-1930, I, 72.

rin başlıca ders kitaplarından birisi olan bu eser,¹⁰¹ *Kevâkib-i seba*'ya göre yukarı- iktisâd rütbesinde okutulmuştur.¹⁰²

H. İlm-i mantık

1. *İsâgocî*: Asıl adı yazarına nisbetle *Risâlet el-ebheriyye* olan bu eserin yazarı İbn Sinâcî filozof Esîruddîn Mufaddal b. Omer el-Ebherî'dir (ö. 663/1265). Bu esere birçok Osmanlı alimi şerh ve hâşiye yazmıştır. Ancak en fazla rağbet görenleri Hasan el-Kâtî'ninki (ö. 760/1358) ile Mollâ el-Fenârî'nin (ö. 834/1430) *el-Fevâid el-Fenâriyye* adlı şerhi olmuştur.¹⁰³ Diğer önemli şerhleri arasında Nuruddîn Ali b. İbrahim el-Şirazî, Muslihuddîn Mustafa b. Şaban, Hakim Şah el-Kazvîni ve İsmail el-Gelenbevî'ninkiler sayılabilir. *Kevâkib-i seba*'ya göre mantık ilminin temel konu başlıklarını içeren *İsâgucî* aşağı-iktisâr rütbesinde okutulurdu.¹⁰⁴ Eser, başta Ahmed Fuat'ın *Miyar el-ulûm* (İstanbul 1292) adlı çevirisi olmak üzere pek çok kez Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

2. *Husâm-ı Kâtî*: Husâmuddîn Hasan el-Kâtî'nin *İsâgucî*'ye yazdığı muhtasar şerhtir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak kullanılan bu şerh üzerine de pek çok hâşiye yazılmıştır. Bunlardan Muhyiddîn'in hâşiyesi yanında Osmanlı alimlerinden Şemsuddîn Karaca Ahmed'in (ö. 854/ 1450) hâşiyesi zikredilebilir.¹⁰⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Husâm-ı Kâtî* ve hâşiyesi *Muhyiddîn* yukarı-iktisâr rütbesinde okutulan kitaplardandı.¹⁰⁶

3. *Muhyiddîn*: Muhyiddîn el-Taleşi'nin Husâmuddîn el-Kâtî'nin *İsâgucî Şerhi*'ne yazdığı hâşiyedir. Medreselerde şerhiyle birlikte okutulmuştur.¹⁰⁷

4. *Fenârî*: Ebherî'nin *İsâgucî*'sine Şemsuddîn Muhammed b. Hamza Mollâ el-Fenârî'nin yazdığı *el-Fevâid el-Fenâriyye* adlı şerh revaç bulmuş, uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır.¹⁰⁸ Bu hâşiyelerden aşağıda zikredilecek Kul Ahmed'inki ile Burhanuddîn b. Kemaluddîn b. Hamid'in *el-Fevâ-*

101 KZ, c. II, s. 1372.

102 *Kevâkib-i seba*, yaprak 57b.

103 KZ, c. I, s. 206-208. Esiruddin el-Ebherî, *Isaguci: Mantığa Giriş*, terc. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.

104 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58a.

105 KZ, c. I, s. 206-207.

106 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58a.

107 KZ, c. I, s. 207

108 KZ, c. I, s. 207.

id el-Burhâniyye'si zikre şayandır. *Kevâkib-i seba*'ya göre *Fenârî şerhî* ve *Kul Ahmed* hâşiyesi yukarı- iktisâr rütbesinde okutulurdu.¹⁰⁹

5. *Kul Ahmed*: el-Fenârî'nin *İsâgûcî şerhî*'ne Kul Ahmed diye bilinen Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Hızır'ın kaleme aldığı *Hâşiyeye*'dir. Kâtip Çelebî bunun en dakik ve en latif *Fenârî* hâşiyesi olduğunu söyler.¹¹⁰ Bu hâşiyeye Ebu Bekr b. Abdulvehhab el-Halebî bir *Talikat* yazmıştır.

6. *Velediyye*: Seyyid Şerif'in *el-Velediyye fî el-mantık* adlı eseridir. Seyyid Şerif, eseri oğlu Nuruddin Muhammed için Farsça yazmış, daha sonra kimliği bilinmeyen bir kişi tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Abdurrahman b. Abdilkerim el-Amidî el-Konevî (ö. 1222/1807) tarafından da şerhedilmiştir.¹¹¹

7. *Şemsiyye*: Necmuddîn Ali b. Omer el-Kâtibî el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) Şemsuddin Muhammed için telif ettiği ve ona nisbetle *el-Şemsiyye fî el-mantık* adını verdiği meşhur eseridir. Üzerine pek çok alim tarafından şerh yazılmış, çalışma yapılmıştır. *Kevâkib-i seba*'ya göre iktisâd'ın orta rütbesinde bütün meseleleri ihtiva eden *el-Şemsiyye* kitabı okutulurdu.¹¹²

8. *Kutb*: *Şemsiyye* şerhleri arasında Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed el-Râzî el-Tahtânî'nin (ö. 766/1364) yazdığı *Tabrîr el-kavâid el-mantıkıyye fî şerh el-şemsiyye* isimli şerh Osmanlı medreselerinde en çok okutulan ve müracaat edilen eserler arasındadır.¹¹³

9. *Seyyid*: Kutbuddîn el-Râzî'nin *Şemsiyye* şerhine, *Tabrîr el-kavâid el-mantıkıyye fî şerh el-şemsiyye*'ye Seyyid Şerif'in kaleme aldığı *Hâşiyeye*'dir. Bu hâşiyeye üzerine de pek çok Osmanlı alimi hâşiyeye kaleme almıştır. Bunlar arasında da Molla Fenârî, Şemsuddin Karaca Ahmed ve Seyyid Ali Acemî (ö. 860/1455) bulunmaktadır.¹¹⁴

10. *Dâvud*: Seyyid Şerif'in *Şemsiyye* şerhi üzerine yazdığı hâşiyeye üzerine Kara Dâvud olarak bilinen İbn Kemâl el-Kocevî el-Rûmî el-Hanefî (öl. 948/1541-42) tarafından kaleme alınan *Hâşiyeye*'dir.¹¹⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kara Dâvud* ve *Seyyid hâşiyeleri* yukarı-iktisâd kitaplarındandır.¹¹⁶

109 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58a.

110 KZ, c. I, s. 207.

111 İM, c. II, s. 715. Ayrıca bkz. Gümüş, *a.g.e.*, 151-152.

112 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

113 KZ, c. II, s. 1063-1064.

114 KZ, c. II, s.1063.

115 KZ, c. II, s. 1063.

116 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

11. *Tehzîb*: el-Taftâzânî'nin 789/1387 yılında telif ettiği *Tehzîb el-mantık ve el-keîâm* adlı meşhur eseridir. Birincisini mantık, ikincisini de kelama hasrettiği iki bölümden müteşekkil bu eser, çok büyük rağbet görmüş ve pek çok defa şerh edilmiştir.¹¹⁷

12. *Celâl*: Celâluddîn Muhammed b. Esad el-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Tehzîb*'e yazdığı *Şerh*'tir. Bu şerh üzerine de Osmanlı alimleri tarafından pek çok hâşiye yapılmıştır.¹¹⁸

13. *Mîr*: el-Devvânî'nin *Tehzîb* şerhine Mîr Ebû'l-Feth el-Sâidî'nin (ö. 950/1543-44) kaleme aldığı *Hâşiye*'dir.¹¹⁹ *Tehzîb-i Mîr* veya yalnızca *Mîr* diye tanınan eser, *Tehzîb –Celâl- Mîr* sıralamasıyla medreselerde dikkate alınır. *Kevâkib-i seba*'ya göre *Tehzîb* ta'lik ve şerhleriyle orta-iktisâd rütbesinde okutulurdu.¹²⁰

I. İlm-i âdâb

1. *Huseynî*: Şemsuddîn Muhammed b. Eşref el-Huseynî el-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *Âdâb el-Fadîl el-Semerkandî* diye de bilinen bu küçük metni, ilm-i âdâb sahasında yazılmış en meşhur eserlerdendir. Pek çok şerhi vardır. Şerhleri arasında en çok işleneni Kemaluddin Mesûd el-Şirvanî'nin (ö. 905/1499-1500) şerhi olup üzerine hâşiye ve talikatlar yazılmıştır. Bunlar arasında, Taşköprülü'nün hâşiyeler arasında en faydalısı olarak tarif ettiği Fatih dönemi alimlerinden Dikgöz'ün *hâşiyesi* ile Musannifek'in *hâşiye*'si zikredilebilir.¹²¹ Ayrıca eserin bağımsız hâşiyeleri arasında hacimce en büyük ve en meşhuru, İmaduddin Yahya b. Ahmed el-Kaşi'nin (ö. 745/1344'den sonra) *hâşiyet el-esved* diye tanınan çalışmasıdır. *Kevâkib-i seba* sahibi, *Semerkandî* şerhlerinden Mesûd-i Rûmî *Şerh*'inin iktisâd rütbesinde okutulduğunu ve bunun 21 taliki olduğunu söyler.¹²²

2. *Şerh Adud*: Bu eser Şemsuddin Muhammed el-Hanefî el-Tebrîzî'nin (ö. 902/1496) Adududdîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî'nin (ö. 756/1355) istidlal yolu ile metodlarını konu alan ve nazar ilminin kurallarını içeren 10 satırlık meşhur risalesi *Âdâb-ı Adud*'a yazdığı *Şerh*'tir. Medreselerde asırlarca okutulup ezberletilen *Âdâb-ı Adud*'un pek çok şerh ve hâşiyesi bulunmakla beraber bu şerh *Adud* şerhleri arasında en yaygın kullanılanıdır.¹²³

117 KZ, c. I, s. 515-517.

118 KZ, c. I, s. 516.

119 KZ, c. I, s. 517

120 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

121 KZ, c. I, s. 39-40.

122 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

123 KZ, c. I, s. 41; GAL, c. II, s. 267-268.

3. *Âdâb-ı Mîr*: Tâc el-Saîdî el-Erdebîlî diye bilinen Mîr Ebû el-Feth Muhammed b. Emîn'in (ö. 875/1470-71), Muhammed el-Tebrîzî'nin *Adud Şerhî*'ne yazdığı *Hâşiyeye*'sidir. Osmanlı medreselerinde tahkik edilerek okutulurdu.¹²⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kâdî Adud metni*, *Şerh-i Hanefîyye* ve *hâşiyesi Mîr*, her ne kadar metnin aslı aşağı-iktisâr rütbesindeyse de, şerhi ve hâşiyesiyle okunurken tahkîke yakın olduğundan yukarı-iktisâr rütbesi sayılırdı.¹²⁵ el-Erdebîlî'nin bu hâşiyesi üzerine İsmail el-Gelenbevî'nin de bir *Talikat*'ı mevcuttur.

4. *Zeyn*: İbrahim Hakkı'nın bu adla hangi eseri kastedtiği tespit edilememekle beraber, bağlamdan eserin ya *Âdâb-ı Adud*'a yazılmış bir şerh ya da şerhlerinden birisi üzerine kaleme alınmış bir hâşiyeye olduğu düşünülebilir. *Zeyn*, müellifin Zeynüddin lakabını taşıyan bir kişi olduğunu ima etmektedir.

5. *Takrîr-i kavânîn*: Saçaklızâde diye bilinen Muhammed b. Ebû-bekr el-Maraşî'nin (ö. 1145/1732) *Takrîr el-kavânîn el-mutedâvile fî ilm el-munâzara* adlı eseridir. Dünya yazma kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunduğu gibi Dar el-kütüb el-Mısırye'de kayıtlı bir şerhi mevcuttur.¹²⁶ Ayrıca İstanbul'da H. 1279, 1289 ve 1312 yıllarında basılmıştır.

İ. İlm-i meânî

1. *Telbîs*: Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) ünlü eseri *Telbîs el-miftâh*, Siracuddîn Ebu Yakub Yusuf b. Ebu Bekr el-Sekkâkî'nin (ö. 626/1228) *Miftâh el-ulum*'unun üçüncü bölümüne yazılan bir *bulasa* olup, aslını gölgede bırakmıştır. İlim çevrelerinde büyük kabul gören esere, başta Ekmeluddîn el-Babertî ve el-Taftâzânî olmak üzere pek çok kişi şerh yazmış, üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Osmanlı alimlerinden Hatipzâde (ö. 901/1495) ve Muslihuddîn Mustafa'nın (ö. 901/1495) birer şerhi, Molla Lütî diye meşhur olan Lutfullah el-Tokadî'nin (ö. 900/1494) *el-Telbîs* adıyla bir telhisi bulunmaktadır.¹²⁷

2. *el-Mutavvel*: Osmanlı medreselerinde oldukça revaçta olan bu eser el-Taftâzânî tarafından Muhammed el-Kazvî'nin *Telbîs el-miftâh*'ı üzerine kaleme alınan uzun şerhidir. el-Taftâzânî, bu esere ilkin-

124 KZ, c. I, s. 41.

125 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

126 *İM*, c. I, s. 315. Nüshaları için örnek olarak bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya-Tekeli, nr. 471.

127 KZ, c. I, s. 473-479.

den daha kısa olan başka bir şerh yazmıştır. Bu şerh birincisine göre daha kısa olduğundan *el-Muhtasar* diye adlandırılmıştır. Tarihi süreçte bu iki şerh üzerine pek çok hâşiye kaleme alınmıştır. *el-Mutavvel*e Seyyid Şerîf'in yaptığı hâşiyenin yanında Osmanlı alimlerinden Munsannifek, Ahmed b. Abdullah el-Kırmî (ö. 879/1474), Molla Hüsrev, Hasan b. Muhammed Şâh el-Fenârî (ö. 886/1481) ve Hasan b. Abdussamed el-Samsûnî (ö. 891/1486) hâşiyeleri zikre şayandır.¹²⁸ *Kevâkib-i seba* yazarı, iktisâr rütbesinde *Telhîs metnî*'nin, iktisâd rütbesinde *Şerb-i muhtasar* kitabının, istiksâ rütbesinde ise *Mutavvel*'in yahut *İdâb-ı meânî*'nin okutulduğunu belirtmektedir.¹²⁹

J. İlm-i beyan

1. *İstiâre*: Ebu el-Kâsım el-Leys el-Semerkindî'nin (ö. 893/1488'den sonra) *Risâle el-istiâre*'si Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi bulunan bu esere İsamuddîn İbrahim b. Muhammed el-İsfarâinî (ö. 944/1536) ve Kul Ahmed'in şerhleri örnek olarak zikredilebilir.¹³⁰

K. İlm-i arûz

1. *Endelûsî*: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Endelûsî'nin (ö. 549/1154-55) arûz ilmindeki tanınmış eseridir. Medreselerde okutulan ve Osmanlı alimleri tarafından büyük ilgi gören bu eser üzerine şerh, hâşiye gibi pek çok çalışma mevcuttur.¹³¹

L. İlm-i vad'

1. *Şerb-i Adud*: Adududdîn Abdurrahman b. Ahmed el-İcî'nin (ö. 757/1355), *el-Risale el-vad'iyye* adındaki, dil felsefesini ele alan risalesidir. Medreselerde okutulan ve üzerine önemli şerhler kaleme alınan bu küçük eserin en önemli şerhleri arasında, Seyyid Şerîf, Ali el-Kuşçu (ö. 879/1474), Ebu'l-Kasım el-Semerkindî (ö. 888/1483) ve İsamuddîn İbrahim b. Muhammed el-İsfarâinî'ninkiler sayılabilir.¹³² *Tertib*'de hangisinin zikredildiği açık olmamasına karşın, yaygın olarak kullanılan *şerb*'in Ali Kuşçu veya el-Semerkindî'nin olduğu bilinmektedir. Taşköprülü-zade'den (XVI. yüzyılın sonu) itibaren metni

128 KZ, c. I, s. 474-477.

129 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59a.

130 KZ, c. I, s. 845; GAL, c. II, s. 247-248; *Suppl.*, c. II, s. 259-260.

131 KZ, c. II, s. 1135.

132 KZ, c. I, s. 898; GAL, c. II, s. 268-269.

ve şerhleri üzerine yüzlerce çalışma yapılan bu eser, ayrıca birçok defa basılmıştır.¹³³

M. İlm-i kavafi

1. *Nâbulîsî*: İbrahim Hakkî'nin bu adla verdiği eser hakkında, şimdilik bir bilgiye ulaşamadık.

N. İlm-i Hikmet

1. *Kâdî-mîr*: [*Şerhî hidâyet el-hikme*] Esîruddîn el-Ebherî'nin *Hidâyet el-hikme* adlı eserine Kadî-mîr diye tanınan Kemâluddîn Hüseyin b. Muînuddîn el-Huseynî el-Yezdî el-Meybûdî el-Mantukî'nin (ö. 909/1503-1504) 880/1475-76'da yazdığı şerhtir. *Hidâyet el-hikme* şerhleri arasında en çok rağbet gören ve üzerine çalışma yapılan şerh, H. 1263, 1265, 1270, 1283, 1302, 1304 ve 1310'da İstanbul'da, 1278'de ise Hindistan'da basılmıştır. Ayrıca Muhammed b. Mustafa el-Kefevî el-Akkirmânî (ö. 1174/1760) tarafından, diğer şerh ve hâşiyeleri de dikkate alınarak, *İklîl el-terâcîm* adıyla çevrilmiş; bu tercüme de İstanbul'da iki defa basılmıştır. Üzerine yazılan en meşhur hâşiye, aşağıdaki maddede ele alınan Lârî'nin hâşiyesidir.¹³⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kâdî-mîr* ve *Lârî hâşiyesi* iktisâd rütbesinde okutulurdu.¹³⁵

2. *Molla Lârî*: Osmanlılarda Kadî-mîr'in *Şerhu hidâyet el-hikme*'si üzerine yazılan en meşhur hâşiye Muslihuddîn Muhammed b. Salâh el-Lârî'nin (ö. 979/1571) *Hâşiye alâ şerhi hidâyet el-hikme*'sidir. Toderini, Lârî'nin bu hâşiyesinin İstanbul'un birçok medresesinde kullanıldığını ve yazma nüshalarının umumi kütüphanelerde bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁶ Üzerine başlıcaları Karabaş Alâuddîn Ali el-Aksarayî el-Niksârî, Bağdat müftüsü Zeynelâbidîn Yûsuf, Haydar b. Ahmed el-Hüseynâbâdî, Yûsuf el-İtâkî, Muhammed el-Kefevî el-Akkirmanî, İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî olmak üzere pek çok hâşiye yazıldığı gibi 1265, 1270, 1271, 1272, 1283, 1302, 1304, 1310 ve 1318 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.¹³⁷

133 KZ, c. I, s. 898. Ayrıca bkz. Bernard G. Weiss, "A Theory of the Parts of Speech in Arabic (Noun, Verb, and Particle): A Study in Ilm al-Wad, *Arabica*, c. XXIII, 1976, s. 23-36; aynı yazar, "Ilm al-Wad: An Introductory Account Of A Later Muslim Philological Science", *Arabica*, c. XXXIV, 1987, s. 339-356;

134 KZ, c. II, s. 2029; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 119-124.

135 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59b.

136 Abbe Toderini, *De La Litterature des Turcs*, c. I, Paris 1789, s. 106-118.

137 GAL, c. I, s. 464; *Suppl.*, c.I, s. 840; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 120-121.

3. *Hikmet el-ayn*: Necmuddîn Ebu'l-Hasan Muhammed el-Kâtibî el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) bu eseri, el-Ebherî'nin eserinden sonra medreselerde okutulan hikmet sahasının ikinci önemli kitabıdır. Ancak bu eser *Hidâyet el-bikme* kadar Osmanlı alimlerince rağbet görmemiştir. Katip Çelebi, Osmanlı alimlerinden sadece Kemaluddîn Mesud el-Şirvanî'nin eserin Mirek el-Buhârî diye tanınan Şemsuddin Muhammed b. Mübarekşah (ö. 740/1340) tarafından yapılan şerhi için kaleme aldığı hâşiyesini zikretmektedir. Eserin şerh ve hâşiyeleri daha çok İran ve Maverâünnehir alimleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu alimler Kutbuddin Mahmud b. Mesud el-Şirâzî, Seyyid Şerîf, Habîbullah Mîrzacân, Muhammed el-Şekkî, Cemaluddin Hasan b. Yûsuf el-Hillî (ö. 726/1326) ve Muhammed b. Musa el-Talişî'dir (ö. 887/1482).¹³⁸ *Kevâkib-i seba*'ya göre eser yukarı-iktisâd rütbesinde okutulurdu.¹³⁹

4. *Mîrza-cân*: Mîrza-cân Habîbullah el-Şirâzî'nin (ö. 994/1586) Mîrek el-Buhârî'nin *Hikmet el-ayn* şerhine yazdığı hâşiyedir.¹⁴⁰ Mîrza-cân Habîbullah'ın aynı zamanda Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâli el-envâr fî el-bikme ve el-mantık* adlı eserine Kutbuddîn el-Râzî'nin yazdığı *Şerh*'e Seyyid Şerîf'in kaleme aldığı *Hâşîye* üzerine bir hâşiyesi mevcuttur.¹⁴¹ *Tertîb*'de kastedilen, *Hikmet el-ayn* hâşiyesi olmalıdır.

O. İlm-i kelâm

1. *Şerh el-akâid*: el-Taftâzânî'nin *Şerh el-akâid*'i, Necmuddîn Ebû Hafs Omer b. Muhammed el-Nesefî'nin (ö. 537/1142) meşhur eseri *Akâid*'e [*Akâid-i Nesefî*, *Metn-i Akâid*] yazılmış pek çok şerhin arasında en çok rağbet görenidir. Üzerine bir çok hâşîye kaleme alınan bu şerhe Osmanlı alimleri tarafından da önemli hâşiyeler yazılmış ve medreselerde genellikle bu şerh ile hâşiyeleri okutulmuştur. Esere hâşîye yazan Osmanlı alimleri arasında Şemsuddin Karaca Ahmed, Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 862/1458'den sonra), Muslihuddîn Mustafa (ö. 901/1495) ve Muhyiddîn el-Niksarî sayılabilir.¹⁴² Diğer pek çok Türkçe çevirisi yanında, *Metn-i Akâid*'in, el-Taftazanî şerhi ile diğer hâşiyelerinin en güzel tercümesi Sırr-i Giridî'nin *Şerh-i akaid tercümesi*'dir.¹⁴³ Günümüzde, Kalûd Selame tarafından tenkitli metni yayım-

138 KZ, c. I, s. 685; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 124-125.

139 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59b.

140 KZ, c. I, s. 685; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 124-125.

141 KZ, c. II, s. 1716.

142 KZ, c. II, s.1145- 1149.

143 Sırr-i Giridî, *Şerh-i akaid tercümesi*, c. I-II, Ruscuk 1292.

lanmış (Dimeşk 1974) ve Earl Edgar Elder tarafından *A Commentary on the Creed of Islam –Sa‘d al-Din al-Taftazani on the Creed of Najm al-Din Nasafi-* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (New York 1950). Süleyman Uludağ ise eseri *Kelam ilmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-akaid)* ismiyle Türkçe'ye aktarmıştır (İstanbul 1991).¹⁴⁴

2. *Hayâlî*: Molla Hayâlî diye bilinen Ahmed b. Mûsâ'nın, el-Taftâzânî'nin *Şerh el-akâid*'ine yazdığı *Hâşîye*'dir. Hayâlî, çok rağbet gören bu hâşiyesini medreselerde ders verirken kaleme almıştır.¹⁴⁵ Bu hâşiyeye üzerine de İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde pek çok hâşiyeye yazılmıştır.¹⁴⁶ Hayali bu hâşiyeyi 862/1458'de Filibe medresesinde yazmış ve vezir Mahmud Paşa'ya ithaf etmiştir. *Kevâkib-i seba*'ya göre *Şerh el-akâid*, *Hayâlî hâşiyesi*'yle birlikte okunursa yukarı-iktisâd rütbesine yakın olurdu.¹⁴⁷

3. *İsbât-ı vâcib*: *Risâle fî isbât-ı vâcib*, Celâluddîn el-Devvânî'nin kelâm sahasında kaleme aldığı önemli bir eserdir. Ancak Devvânî'nin bu adı taşıyan ve yalnızca 'kadîm=eski' ve 'cedîd= yeni' sıfatlarıyla birbirinden ayrılan iki eseri mevcuttur. Bu iki eser üzerinde de onlarca şerh ve hâşiyeye kaleme alınmıştır.¹⁴⁸

Ö. İlm-i hendese

1. *Eşkâl-i tesîs şerhi*: Kâdî-zâde'nin 815/1412 yılında Şemsuddîn el-Semerkindî'nin, medreselerde iktisâr rütbesinde okutulan¹⁴⁹ *Eşkâl et-tesîs* adlı metnine yazdığı *Tuhfet el-reîs* adlı şerhtir. Bu şerh asıl metni gölgede bırakacak kadar meşhur olmuş, çok yaygın bir şekilde kullanılmış, üzerine pek çok şerh ve hâşiyeye kaleme alınmıştır. Dünya kütüphanelerinde 200'ü aşkın nüshası bulunan eser 1268 ve 1274 yıllarında olmak üzere iki defa basılmıştır. Tacü's-Saidî diye meşhur Ebu'l-Feth Muhammed b. Said el-Huseynî, Fasihuddin Muhammed, Molla Çelebî diye tanınan Muhammed b. Ali el-Amidî, Şeyhulislam Bolulu Mustafa Efendi şerh üzerine çalışma yapan alimlerdendir.¹⁵⁰

144 Ayrıca bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneği'nde 'Siyasî Mehtin' olarak Kelam Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. I, S. 2, İstanbul 2003, s. 379-398.

145 KZ, c. II, s. 1145.

146 KZ, c. II, s. 1145-1147.

147 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59b.

148 KZ, c. I, s. 842-843.

149 *Kevâkib-i seba*, yaprak. 60a.

150 KZ, c. I, s. 105; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 275-284.

P. İlm-i hisâb

1. *Hulâsat: Risâle-i babâiyye* olarak da bilinen bu eser XVI.yy.'ın ikinci yarısında yetişen matematikçilerden Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *el-Hulâsat fî el-hisâb* adlı ünlü eseridir. Muhtasar ve müfid bir tarzda yazılan bu eser üzerine pek çok çalışma yapılmakla beraber Osmanlı medreselerinde okutulan üç şerhi şunlardır: Omer b. Ahmed el-Maî el-Çullî'nin (ö. 1022/1613) *Talîkât alâ el-mevâd el-müşkile ve tenbîhât alâ rumûz el-mebâbis el-mudile min el-risâlet el-Babâiyye*'si, Ramazân b. Ebî Hüreyre el-Cezerî el-Kâdirî'nin (1092/1681'de sağ) *Hall el-hulâsa li-ehl el-riyâse*'si ve Abdurrahîm b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Maraşî'nin (ö. 1149/1736) *Şerh el-hulâsat fî el-hisâb*'i.¹⁵¹ Sadece Türkiye kütüphanelerinde 100'e yakın nüshası bulunan eser,¹⁵² *Kevâkib-i seba*'ya göre iktisâr rütbesinde bir kitap olmakla birlikte Ramazân ve İbn el-Çullî'yle okutulursa yukarı-iktisâda yakın olurdu.¹⁵³

2. *İbn Çullî*: Yukarıda işaret edildiği üzere, el-Âmilî'nin *el-Hulâsat fî el-hisâb*'ına Omer b. Ahmed el-Maî el-Çullî'nin *Şerh*'idir. Ancak, esas itibariyle bu şerh adından anlaşılacağı üzere, eserin zor kısımları üzerinde yazılan talikatvari bir çalışmadır. Nitekim İbn el-Çullî önsözünde bu eseri tahsili esnasında *el-Hulâsat fî el-hisâb*'ın zor yerlerini açıklamak üzere notlar koyarak meydana getirdiğini ifade etmektedir. İbrahim Hakkî'nin niçin diğerlerini değil de bu şerhi tercih ettiğini söylemek mümkün değildir. Pek çok medresede istinsah edilen eserin günümüze 100'e yakın nüshası ulaşmıştır.¹⁵⁴

R. İlm-i heyet

1. *Şerh-i Çağmîni*: Şerefuddîn Ebû Ali Mahmûd b. Muhammed b. Omer el-Çağmîni'nin (ö. 618/1221) *el-Mulahhas fî ilm el-beye el-basîte* adlı eserine, Kâdî-zâde el-Rûmî diye tanınan Salâhuddîn Musâ b. Mehmed b. Mahmûd (ö. 844/1440 civ.) tarafından yazılmış *Şerh*'dir. el-Çağmîni'nin eserinin en çok tutulan ve medreselerde okutulan bu

151 KZ, c. I, s. 720.

152 Eserin istinsah edildiği medreseler ve üzerine yapılan çalışmalar için bkz. İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 209-226. Ayrıntılı bilgi ve eserin muhtevası için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hulâsat el-hisâb", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 322-324.

153 *Kevâkib-i seba*, yaprak 60a.

154 KZ, c. I, s. 720; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 216-218; nüshaları için bkz. Ramazan Şeşen – Cevat İzgi, (edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 113-118.

şerhinin üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır.¹⁵⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Şerh-i Çağmînî* orta-iktisâd rütbesinde olmakla beraber *Bircendî hâşiyesi* ile birlikte okutulursa istiksâ rütbesine yaklaşırdı.¹⁵⁶

2. *Bircendî* (*Hâşiye alâ şerh el-mulahhas fî el-heye el-basîte*): Kâdî-zâde'nin *Şerh el-Mulahhas fî ilm el-heye el-basîte*'sine Abdülâlî b. Muhammed b. Huseyn el-Bircendî'nin (935/1528'den sonra) yazdığı hâşiyedir. Bu hâşiye Kâdî-zâde'nin şerhiyle birlikte, astronomi sahasında Osmanlı medreselerinde okutulan temel kitaplardan olmuştur. Günümüze yaklaşık 100 nüshası gelen eser, İstanbul, İran ve Hindistan'da müteaddid defalar basılmıştır.¹⁵⁷

S. İlm-i amel - İlm-i âlât

Erzurumlu İbrahim Hakkı, kadim astronomide ve coğrafyada gezenlerin ve yıldızların yerlerinin tayini, zamanın ve yönlerin belirlenmesi, uzaklıkların ölçülmesi, mesafe tayini, trigonometrik değerlerin tespiti, vakit tayini vb. konularda hesap âleti gibi kullanılan usturlab, rub-i mucceyyeb ve rub-i mukantar aletlerinin isimlerini vermektedir. Herşeyden önce bu tavır, yazarın ilm-i mîkât sahasında ve astronomi aletleri konusunda Osmanlı ilim kamuoyunda mütedâvil olan herhangi bir kitabı ya da risaleyi öğrenci için yeterli gördüğünü gösterir.¹⁵⁸ *Kevâkib-i seba* sahibi ise medrese talebelerinin yazın, tatil günleri, Salı ve Cuma, mesire yerlerine giderek, "... usturlâb ve rub'... gibi müstakillen derse ihtiyaç duyulmayan ilimleri müzakere ederlerdi" der.¹⁵⁹ Yazar ise usturlab konusunda, tertib dahilinde bir eserin adını zikreder:

1. *Bîst Bâb*: *Bîst bâb der marifet-i usturlâb*, usturlab sahasında Nasiruddîn el-Tûsî'nin Farsça eseri olup Osmanlı medreselerinde en çok kullanılan ve işlenen kitaplardandır. Türkiye yazma eser kütüphanelerinde günümüzde halen 52 nüshasının mevcut olması, bu yaygın kullanıma bir delildir. Bunun yanında, eser Türkçe'ye ve Arapça'ya tercüme edilmiş, özellikle el-Bircendî'nin 899/1484'te yazdığı *Şerh*'i de medreselerde okutulmuştur.¹⁶⁰

155 KZ, c. II, s. 1819-1820; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 372-392; nüshaları, üzerine yapılan çalışmalar ve tercümeleri için bkz: *OALT*, c. II, s. 9-21.

156 *Kevâkib-i seba*, yaprak 61a.

157 KZ, c. II, s. 1820; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 381-385; nüshaları için bkz. *OALT*, c. I, s. 102-105.

158 Astronomi aletleri ve ilm-i mîkât sahasında Osmanlı medreselerinde yaygınlıkla kullanılan eserler için bkz. İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 428-450.

159 *Kevâkib-i seba*, yaprak 60b.

160 KZ, c. I, s. 264; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 429-431.

Ş. İlm-i coğrafya

1. *Takvim-i buldân*: Ebu'l-Fida olarak bilinen İmaduddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî'nin (ö. 732/1331) bu eseri VIII/XIV. yüzyılda coğrafya alanında yazılmış önemli eserlerden birisidir. Bir cetvel halinde ülke ve şehirlerin koordinatlarını veren müellif ayrıca önsözünde dünya coğrafyasının ana özelliklerine değinmiştir. Muhammed b. Ali Siphahîzade (ö. 997/1589) eserin kullanımını kolaylaştırmak amacıyla maddelerini alfabetik sırayla dizerek *Evdab el-mesâlik ilâ marifet el-buldân ve el-memâlik* adıyla ve ilavelerle Sultan III. Murad'a takdim etmiş, sonra da Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle, Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁶¹ Batı Avrupa'da, M. Reinaud - M. De Slane tarafından yayımlanmıştır (*Géographie d'Aboul-Feda*, Paris 1840).¹⁶²

T. İlm-i zîc – İlm-i takvim

1. *Sî fasl-ı Tusû*: *Sî fasl der marifet-i takvim*, Nasiruddîn el-Tûsî'nin takvim nazariyatı konusundaki Farsça eseridir. Yaygın kullanımından dolayı hem Osmanlılardan önce hem de Osmanlı döneminde pek çok defa şerh ve tercüme edilmiştir. Osmanlı öncesi en önemli şerhi, Nizamuddîn el-Nisabûrî'ye (732/133'de sağ), Osmanlı döneminde ise Abdülvacid b. Muhammed el-Kütâhî'ye (ö. 838/1435) aittir. Diğer taraftan, Dellakoğlu (ö. 901/1495) eseri, *Muvazzih el-rusûm fî ilm el-nucûm* adıyla, 68 cetvel ve şekille, tatbikatını göstererek Farsça şerh edip Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. Ahmed-i Dâî (IX./XV. asır başı) ise daha önce eseri Türkçe'ye tercüme ederek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim etmiştir.¹⁶³

2. *Rûznâme*: Yazar bu adla genel anlamda *ilm-i takvim*'i kasetmiş olabileceği gibi, Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihuddîn Mustafa b. Ahmed el-Sadrî el-Konevî'nin (ö. 896/1491) hazırladığı ilk *Rûznâme*'yi veya Muhammad b. Omar b. Osmân el-Dârendevî el-Hanefî'nin (ö. 1152/1739) *Rûznâme* adıyla da bilinen *Takvim-i Dâimî* isimli Türkçe çalışmasını kastediyor olabilir.¹⁶⁴

161 Mahmut Ak, "Coğrafya: E) Osmanlılar Dönemi", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 64.

162 S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 59; Corcî Zeydan, *Târih âdâb el-luga el-arabiyye*, Beyrut 1983, c. III, s. 197-198.

163 *KZ*, c. II, s. 1010-1011. Ayrıca bkz. İzgi, *a.g.e.*, s. 421-425.

164 Kandilli Rasathanesi nr. 440. Ayrıca bkz. King, David A., "Astronomical Timekeeping in Ottoman Turkey", *Islamic Mathematical Astronomy* içerisinde, London: 1986, 247, 249-250; *OALT*, c. I, s. 51-53, 409-410; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 427-428.

U. İlm-i nücûm

Erzurumlu İbrahim Hakkı, bu ilim dalının adını vermekle beraber, öğrenilmesini tehlikeli/hatar kabul edip, herhangi bir eser adı zikretmez.

Ü. İlm-i teşrîh – İlm-i tıbb – İlm-i tıbb-ı nebî

İbrahim Hakkı, teşrihi insanın nasıl bir sanat eseri olduğunu görmek, tıbbî ise sıhhat bulmak için okumayı tavsiye eder. Tıbb-ı nebî'yi ise, özellikle teşrih ilmiyle beraber anar. Yazarın ilk bakışta teşrih için bir eser isim vermediği söylenebilir, ancak bu dönemde '*teşrîh*' kelimesiyle başlayan pek çok kitab mevcuttur. Özellikle Şemsuddin el-İtâkî'nin, XI./XVII. yüzyılın ilk yarısında, hem kadim hem de kendi dönemindeki Avrupa'dan gelen bilgileri içeren *Teşrîh-i ebdân ve tercümân-ı kibâle-i Feylesûfân* adlı eseri, yazarın döneminde İstanbul'da kullanılmıydı.¹⁶⁵ Lale devri ve sonrasında modern tıp ve anatominin Osmanlı coğrafyasında yayılması, *Ma'rifetnâme* eserinin delalet ettiği gibi¹⁶⁶ İbrahim Hakkı'nın bu sahaya özel bir önem vermesine neden olmuştur denebilir. Öte yandan *tıbb-ı nebî* saha adı değil de eser adı olarak alınırsa, yazarın, Katib Çelebî'nin 'el-Tıbb el-nebevî' maddesinde zikrettiği eserlerden birisini kastedtiği düşünülebilir.¹⁶⁷ *Kevâkib-i seba* ise, faydalı ilimleri (*ulûm-i müntefiun bihâ*) sayarken, teşrih ilmini, ilm-i tıbb ile birlikte anmıştır.¹⁶⁸

V. İlm-i ferâiz

1. *Sirâc*: Hanefî mezhebinin ferâizini konu edinip miras ve nafaka taksimini anlatan, Sirâcuddîn Muhammed b. Mahmûd b. Abdurreşîd el-Secâvendî'nin (ö. VII/XIII. asır) *el-Ferâid el-Sirâciyye* diye de bilinen bu eseri şerhleriyle birlikte yaygın olarak kullanılmış medrese kitaplarındandır. Bu esere, ilk devir Osmanlı alimlerinden Ekmeluddîn el-Babertî (ö. 786/1384), Ahmed Şihabuddîn el-Sivâsî (ö. 803/1400), Taftâzânî'nin talebelerinden Burhanuddîn Haydar el-Herevî (ö. 830/1426), Seyfuddîn Ahmed el-Herevî (ö. 916/1510), Seyyid Şerîf¹⁶⁹, Şemsuddîn el-Fenârî (ö. 834/1430) ve Şeyhülislam İbn Kemâl diye meşhur Şemsuddîn Ahmed b. Süleymân (ö. 940/1533) başta ol-

165 İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 101-102.

166 İbrahim Hakkı, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1330, s. 159-257.

167 KZ; c. II, s. 1090.

168 *Kevâkib-i seba*, yaprak 51b.

169 Seyyid Şerif b. Ali b. Muhammed el-Curcanî, *Şerh el-sirâciyye fî el-mevâriş*, tahkik: Muhammed Adnan Derviş, ? 1990.

mak üzere pek çok alim tarafından şerhler yazıldığı gibi Taşköprülüzade (ö. 960/1560) gibi hâşiye yazarlar da vardır.¹⁷⁰

W. İlm-i usûl-i fikh

1. *Tavdîh*: Sadr el-Şerîa Ubeydullah b. Mesûd el-Buhârî (ö. 747/1347) kendisinin yazdığı *Tenkîh el-usûl* adlı eseri yine kendisi *el-Tavdîh fî halli gavâmiz el-tenkîh* adıyla şerhetmiş ve bu şerh yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁷¹ Brockelmann bu şerhi Seyyid Şerîf'e isnad etmiştir.¹⁷² Ancak Seyyid Şerîf'in, bu eserin "husun-kubuh" meselesine dair olan bölümündeki dört mukaddimeye yaptığı bir hâşiyesi mevcuttur. *Kevâkib-i seba*'ya göre *Tavdîh* iktisâd rütbesindedir, ancak aşağıda bahsedilecek şerhi *Telvîh*'le okunursa istiksâya yakın olur.¹⁷³

2. *Telvîh*: Sadr el-Şerîa'nın *el-Tavdîh* adlı eserine el-Taftâzânî'nin *el-Telvîh fî kesfî hakâik el-tenkîh* ismiyle yazdığı şerhtir. el-Taftâzânî'nin bu şerhi aslından daha fazla tutulmuş; medreselerde de okutulmuş ve pek çok Osmanlı alimi tarafından işlenmiştir. Bunlardan özellikle, Hasan Çelebî diye tanınan Hasan b. Mehmed Şâh el-Fenârî'nin (ö. 886/1481) *Hâşiye*'si Osmanlı ilim kamuoyunda tanınmış ve okunmuştur. Esere yazılmış diğer hâşiyeler arasında Seyyid Şerîf'in, Musan-nifek'in, Alauddîn Ali el-Tûsî'nin (ö. 887/1466), Molla Husrev'in ve Burhanuddîn Ahmed el-Sivâsî'ninkiler sayılabilir. Ayrıca İbn Kemâl'in eserin ilk bölümlerine kaleme aldığı talikat da zikre şayandır.¹⁷⁴

3. *Tasrîh*: *el-Tasrîh bi gavamiz el-telvîh*, Abdulhakîm b. Şemsuddîn el-Hindî el-Siyelkûtî'nin (ö. 1067/1657) Taftâzânî'nin *el-Telvîh*'ine yazdığı hâşiyedir.

4. *Muntehâ*: İbn Hâcib'in fikh usulüne dair kaleme aldığı *Muntehâ el-sûl ve el-emel fî ilmey el-usûl ve el-cedel* adlı eseridir. Müellif daha sonra eserini ihtisar etmiş ve bu *Muhtasar* aslından daha meşhur olmuş, yaygınlık kazanmıştır. Aşağıdaki maddede açıklanacağı gibi, bu ihtisar üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁷⁵ İbrahim Hakkı, eserin, ilm-i usûl-i fikh'ta son (intihâ) aşamayı verdiğini söyler.

5. *Muhtasar*: Eser, *Muhtasar el-muntehâ* veya *Muhtasar İbn Hâcib* olarak bilinir. Pek çok defa şerhedilen eserin en önemli şarihleri şunlardır: Kutbuddîn el-Şirâzî, Adududdîn el-Îcî (734/1333 tarihinde)

170 KZ, c. II, s. 1247-1250.

171 KZ, c. I, s. 496-499.

172 GAL, c. II, s. 217.

173 *Kevâkib-i seba*, yaprak 60b.

174 KZ, c. I, s. 496-498; GAL, c. II, s. 277-278; *Suppl.*, c. II, s. 300-301.

175 KZ, c. II, s. 1853-1857, GAL, c. I, s. 372-373; *Suppl.*, c. I, s. 537-538.

ve Seyyid Şerîf. Eser, Muhibbullah b. Abduşşekûr el-Bihârî'nin *Musellem el-subût*'u ile beraber Kahire'de 1326/1908'de basılmış, ayrıca Adududdîn el-Îcî şerhiyle İstanbul'da 1307/1889'da; yine Adududdîn el-Îcî şerhi, Taftazânî ve Seyyid Şerîf'in bu şerh üzerindeki hâşiyeleri ve Hasan el-Herevî'nin Seyyid Şerîf hâşiyesine dair talikatı ile birlikte Bulak'ta 1316-1319/1898-1901 yıllarında yayımlanmıştır.¹⁷⁶ Fıkıh usulüne dair olmakla beraber müellifin bu eseri, kelim kitaplarını zikrederken vermesi, genel değerlendirmede üzerinde durulacağı gibi, hem *Tertib*'in paralel metin okuma özelliğine hem de bizzat eserin kelimcilerin metoduyla kaleme alınmış usul-i fikh eseri olmasından kaynaklanmaktadır. *Kevâkib-i seba*'ya göre usûl-i fikh'in iktisâd rütbesinde *Mubtasar el-muntehâ* okunur. Ancak gayet kısa ve veciz olduğundan anlaşılması güç ve pek çok konuyu içerdiğinden şerhi *Adud* ve hâşiyesi *Seyyid* ile birlikte mütâlaa edilir.¹⁷⁷ İbrahim Hakkı, eserin ilm-i usûl-i fikh'ta küllileri verdiğini belirtir.

Y. İlm-i usûl-i hadîs

1. *Nubbe: Nubbet el-fiker fî mustalah ehl el-eser*, Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) ilm-i usûl-i hadîs sahasında yazdığı muhtasar ve müfid bir metin olup başta bizzat kendisi olmak üzere pek çok alim tarafından şerh edilmiştir. Müellif kendi yazdığı şerhe *Nuzbet el-nazar fî tadvîh nubbet el-fiker* adını vermiştir. Öte yandan Ali el-Kârî olarak tanınan Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî'nin (ö. 1014/1605-06) şerhi de şöhret kazanmış ve medreselerde okutulmuştur.¹⁷⁸ *Kevâkib-i seba*, iktisâd rütbesinde *Nubbet el-fiker* ile Ali el-Kârî *Şerh*'inin okunduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹

Z. İlm-i hadîs

2. *Metn-i Meşârik*: Radyiuddîn Hasan b. Muhammed el-Sâgânî'nin (ö. 650/1252), ilm-i hadîs sahasındaki *Meşârik el-envâr el-nebeviyye min sıhah el-abbâr el-Mustafaviyye* adlı eseri, Osmanlı alimleri tarafından çokça işlenmiştir. Buharî ve Müslim'deki hadislerin senedleri ve tekrarları çıkarılmak suretiyle derlenen eserde 2250 kadar hadis yer almıştır. Şerhleri arasında, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmud el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384), Mecduddîn Ebu Tahir el-Feyruzâbâdî el-Şirazî'nin, Hayruddîn Hıdır b. Omer el-Atûfî'nin (ö. 758/1357), *Mebârik el-ezhâr* adıyla İzzuddîn İbn Melek'in (ö.

176 Hulusi Kılıç, "İbnü'l-hacib", *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 57.

177 *Kevâkib-i seba*, yaprak 60b-61a.

178 *KZ*, c. II, s. 1936-1937.

179 *Kevâkib-i seba*, yaprak 61b.

797/1395) ve *Hadâik el-azbâr* adıyla Ömer b. Abdulmuhsin el-Erzincânî'nin (ö. 743/1342) şerhleri sayılabilir.¹⁸⁰

3. *Mebârik*: İbn Melek'in, yukarıda geçen el-Sâgânî'nin *Meşârik el-envâr*'ına *Mebârik el-azbâr* adıyla yazdığı *Şerh*'tir. Fikhî hükümlerin açıklanmasına ağırlık veren şerh pek çok defa basılmış, üzerine İbrahim b. Ahmed, Muhammed b. Ahmed el-İznîkî (ö. 1018) gibi bazı alimler hâşiyeler kaleme almış ve Bergamalı İbrahim b. Mustafa (ö. 1014) bu şerhe *Envâr el-bevârik fî tertîb şerh el-meşârik* adıyla bir tertib çalışması yapmıştır.¹⁸¹

Z. İlm-i tefsîr

1. *Beydâvî*: Tam adı *Envâr el-tenzîl ve esrâr el-tevîl* olan ve *Beydâvî Tefsîri* diye de bilinen bu eser Nasruddîn Saîd Abdullah b. Omer Kâdî el-Beydâvî (ö. 692/1292-93) tarafından yazılmıştır. Üzerine Osmanlı alimleri tarafından altmışın üzerinde şerh ve hâşiyeye kaleme alınmıştır.¹⁸² Bunlar arasında Fatih'in hocalarından Muslihuddîn Mustafa, Nuruddîn Hamza b. Mahmud Karamânî (ö. 871/1466), Molla Hüseyin ve Seyyid Ahmed el-Kirîmî sayılabilir. *Kevâkib-i seba*'ya göre tefsir ilminde iktisâr rütbesi Kur'an'ın iki, iktisâd rütbesi ise üç katına ulaşan tefsire denir. Daha fazlası istiksâdır. Ayrıca meçhul müellif Osmanlı medreselerinde tefsir metni olarak Beydâvî'nin metninin seçilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: "...İstanbul'da ekseriya kıraat ve üstad-dan ders be ders ahz olunan... Kadı *Beydâvî*'nin tefsîr-i şerifidir. Binden müteceviz hâşiyesi vardır. Çünkü ilm-i tefsirin ziyade mevkuf aley-hisi lûgat, sarf, nahv, iştikak, meani, beyan, bedî, kıraat, din usulü, fıkıh, nüzül sebepleri, kıssalar, nasih-mensuh, Kuran-ı Kerim'de vaki olan müphem ve mücmeli mübeyyine ehadis-i şerife olup talib bu ulumun hepsini birer birer ahz etmiş idi. İmdi tefsir-i şerifi üstaddan ahze şuru edüp her bir ilmin kaideleriyle amel ederek Kuran-ı Kerimin manasına ihtisab tarikini üstaddan gördüğümde...."¹⁸³

III. Değerlendirme ve Sonuç¹⁸⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 1165/1751-52'de yazdığı *Tertîb-i 'ulûm* adlı küçük manzum risale, bu dönemde, yalnızca medreselerde

180 KZ, c. II, s. 1688-1690.

181 KZ, c. II, s. 1689-1690

182 KZ, c. I, s. 186-194.

183 *Kevâkib-i seba*, yaprak 62a.

184 *Tertîb*'in değerlendirilmesinde, benimle görüşlerini paylaşan, bir çok konuyu tartışan ve konuyla ilgili düşüncelerini cömertçe sunan İhsan Fazlıoğlu ve İsmail Kara beylere teşekkür ederim.

okutulan ilimler ve bu ilim dallarındaki eserler değil, aynı zamanda Osmanlı ilim kamuoyunda yaygınlıkla kullanılan metinler hakkında ilk elden bilgi veren bir kaynaktır. *Tertîb*'in muhtevası ve üslubu açısından dikkat edilmesi gereken birkaç önemli nokta mevcuttur. Çünkü eserde verilen tasnif ve eser isimleri her ne kadar Osmanlı ilim kamuoyunun ve entelektüel ortamının genel renklerini yansıtsa da kendine has bir tonu olduğu da açıktır. Daha önce incelediğimiz, farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde telif edilmiş her iki risalede zikredilen eserler ile bu risaledeki eserler arasında göze çarpan farklılaşma işte bu kendine has tonun desenleridir.

1. Tedris ile irşad arasında *Tertîb*'in içeriği

Büyük oranda Erzurum'da yetişmesi ve pek çok talebe yetiştirmesi yanında, başta İstanbul ve Kahire olmak üzere Hicaz ve seyahat ettiği diğer bölgelerdeki ilmî ortam ile medreseleri ziyaret eden İbrahim Hakkı, kendi bulunduğu bölgedeki ilmî tahsilin ziyaret ettiği diğer yörelere göre farklılıklar arzettiğine şu mısrayla işaret eder: *Ammâ bu yerler kim Arz-ı Rûm'dur/Tertîb-i 'ilmi başka rusûmdür* (040). *Arz-ı Rûm* terkihiyle, hem Anadolu hem de Erzurum ve civarının kastedildiği açıktır. Çünkü bir sonraki beyitte, yazar *Arz-ı Rûm*'u Anadolu anlamında kullanmıştır (041).

Bunun da ötesinde, daha önceki çalışmalarımızda değindiğimiz gibi, bu tür listeler, ilim kamuoyunun üzerinde uzlaştığı bir vasata işaret etse de, her bir hocanın/müderrisin ilmî birikimine bağlı olarak, bizzat kendisinin seçtiği ilmî sahalar ve kitaplar mevcuttur; öyle ki, aynı ilim dalında bile her hocanın takip ettiği farklı metinler bulunmaktadır. Bu nedenle İbrahim Hakkı, bilinen/yaygın klasik medrese tertibi dışında, aruz, farsça, edebiyat, tasavvuf gibi konulara, hatta tıbbı yer vermiştir. Ortaya çıkan bu resmin nedenleri üzerinde şu düşünceler ileri sürülebilir: Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, herşeyden önce bu durum yazarın yetiştiği Erzurum ve çevresindeki ilmî gelenekten kaynaklanıyor olabilir. Başka bir açıdan, *Tertîb*, bizzat yazarın ideal bir eğitim hedefini içeriyor denebilir. Diğer bir ifadeyle, belki de İbrahim Hakkı, olan ile kendince olması-gerekeni biraraya getiren bir eğitim programı düşünmüştür. Yine, belki de bizzat kendisi, görev yaptığı medreselerde bu programı uygulamış ve bu konulara ait metinleri okutmuştur.

İbrahim Hakkı, *Tertîb*'e, öncelikle insana işaret ederek başlar: Allah'ın özel bir *halk*'ı neticesi var-ettiği insan bilgi üretebilecek donanıma sahiptir: Kendisine *Rub* nefh, *iman* bahş edilmiştir. Bunun da ötesinde, *ilim-hilm*, *akıl-fehim* ve *nutuk-beyanla* desteklenmiştir (001-003). Bu özelliklere sahip bir insan için bilgi onbir gruba ayrılır: 1. Âlet

ilimleri; 2. Kur'an-Hatt ilimleri; 3. Fıkıh-Lugat ilimleri; 4. Tasrif (Sarf-İştikâk) ilimleri; 5. Nahv-Avâmil ilimleri; 6. İlm-i mantık; 7. İlm-i âdâb; 8. İlm-i meânî; 9. İlm-i hikmet; 10. Cüziyyât; 11. İlm-i usul (006-011).

Yazar, onbire ayırdığı bilginin her bir bölümünü tek tek incelemeye geçmeden önce, ilim/bilgi ile insan ilişkisini ele alır ve bilginin tahsil şartlarını ortaya koyar. Buna göre, bilgi tahsil edecek kişinin her şeyden önce, bilgi için doğası sağlıklı/*tab'ı eslem*; anlayışı güçlü/*fehmi zîrek*; aklı uygun/*aklı müsellem* olmalıdır. Allah bu özelliklere sahip her bir kişiye ilim tahsilini iş olarak vermiş; hatta hem ilim tahsilini hem de tahsil edilen ilme uygun eylemeyi (*ilm ü amel*), bu özellikleri taşıyan her kişiye farz kılmıştır. Çünkü kamil insan/*kamil efendi*, alim olmak isteyen bir insan için bilgi olmaz ise olmaz bir şarttır (014-016).

İlim tahsil edecek insanın her şeyden önce, “*Hikmet itürmüş hem arayansın*” ilkesine uygun biçimde yola çıkması gerekir. Arayan insan, aramaya çıktığı yolda yalnız olmalıdır: “*Kul olma balka âzâde cansın*” (017). İlim denizinde (bahr-i ‘ulûm) belirli bir seviyeye dalmadan önce çoluk-çocuğa karışmak da doğru değildir (018). Talib, ilim için hicret etmeli, yakın çevresinden, mesela köyünden ve ailesinden uzaklaşmalı; geçim derdinden âzâde olmalı; vakit kaybetmemek için ilim hücrelerine girmelidir (019). Bilgi talep eden için en iyi mekan تنها yerlerdir, çünkü تنها yer talib için *husn-i metin*'dir, *dâru'l-emân*'dir (020). İbrahim Hakkı, تنها yeri taşrası/dışarı boş, pür ilim olarak görür. Dışarıya kapalı olan yer ise *hücre* ve medresedir (021). Böyle bir yer talebenin bilgi tahsil edebilmesi açısından hem bir güvenlik alanıdır, hem de *sabır* ve *kanaat* mekanıdır (022). Bu تنها yerde talebenin yapacağı iş: Okumak, yazmak, kısaca her ilmi öğrenmek ve en nihayetinde kemâl mertebesine kavuşmaktır (023).

İbrahim Hakkı, bilgi ile insan ilişkisini böylece verdikten sonra, bilginin tahsilinde uyulması gereken biçimsel şartları ele alır. Buna göre, günde iki ders okunması tavsiye edilir, dinî bir ilim veya farsça yanında tertibe uygun bir *maddenin* tahsili uygundur (024). Diğer taraftan yazar'ın kullandığı *madde* kelimesi, şer'î ve farsî yanında, aklî ilimlere, özellikle maddeyi/cismi konu alan ilimlere, yani ulum-i hikemîyeye delalet ediyor olabilir. Dersin kaçırılmaması gerekir, çünkü zaman hızla geçmektedir. Bu nedenle hiçbir şey, ders saatine engel olmamalıdır (025). Yine bu nedenle talebenin aklı fikri derste olmalıdır (026). Öğrenci haftada beş gün ders, Cuma ve Salı, yani iki gün de tatil yapmalıdır (027, 050). Ne okunursa ve ne kadar okunursa okunsun her bir dersin kitabının yazılarak çalışılması daha iyidir (028). Ancak istinsahın kurallara riayet olunarak yapılması, daha sonraki nesillerin faydalanması açısından gereklidir. Bu şekilde istinsah edilen bir kitap, müstensih

için ölmez bir oğul hükmündedir, bu da onun sevap defterinin açık kalmasını sağlayacaktır (029). Latin atasözünün deyişiyle “En iyi öğrenmek öğretmektir”, bu nedenle hem bilgiyi aktarmak hem de unutmamak için kişinin, ilim tahsilinde kendisinden bir alt seviyedeki bir öğrenciyi okutması şiddetle önerilmektedir (030). Zeki bir akran, salih bir arkadaş ve dost bir hoca bulan kişi şanslı bir öğrencidir (031). Bu öğrenci daima bu kişilerle oturup kalkmalı, halka karışmamalı ve onlarla vakit kaybettirici boş sohbet etmemelidir (032).

İlim dallarının tahsilinde uyulması gereken biçimsel şartlar, yazara göre özellikle Anadolu’da/*Arz-ı Rûm*’da kalmak, dolayısıyla medreselerde veya başka bir ilmi kurumda görev almak isteyen talebeler için, takip edilmesi zorunludur (041-042). Bu nedenle, her talip, ilimleri adet olduğu tertib üzere okumalıdır. Ancak, bir talebe eğitim hayatı boyunca yalnızca *ilmi* değil *hilmî* de tahsil etmelidir. Çünkü bu iki sıfat ilahî ahlakın tecellisidir ve bu iki sıfatla sıfatlanan kişi *gamdan* uzak kalır, dolayısıyla saadete ulaşır (042-043). İlim hem dünya hem de ahirette sahibine *izzet*, hilm ise *lezzet* kazandırır (044). Tahsilin nihai amacı *ilahî ahlakı* kazanmak, bu ahlaka göre *eylemek*, neticede *kamil bir insan* olup saadete ulaşmaktır.

İlim/bilgi ile insan ilişkisini ele aldıktan ve bilginin tahsil şartlarını ortaya koyduktan sonra İbrahim Hakkı, onbir bölümlü tasnifini sırayla ele alır. Ancak bu tasnif, bu konudaki diğer tasniflerden oldukça farklıdır. Çünkü diğer tasniflerde her bir ilim dalında okutulan eserler topluca verilirken İbrahim Hakkı, yalnızca konuyu değil seviyeyi de dikkate alan paralel bir tasnif verir. Böylece, örnek olarak, mantık okuma aşamasında okunması gereken eserleri sıralarken yazar, aynı aşamada bir talebenin okuyacağı tecvid ve fıkıh eserlerini de verir. Bu tür bir sunumdan öğrencinin belirli bir ilmi sahada metin okurken, aynı aşamada diğer ilmi sahalarda takip ettiği kitapları da tespit etme imkânı doğar. *Tertîb*’de bu çizgi her zaman takip edilmemekle birlikte, yine de önemlidir. Bu önemli özelliği şimdilik bir kenara bırakarak *Tertîb*’deki ana tasnifi şu şekilde özetleyebiliriz:

Birinci kısım, kadim ilim geleneğinin baskın özelliği olan âlet ilimleridir. Yazar, Arap dilini esas alan bu ilimleri, *ilm-i Arab* veya daha yaygın adıyla *edeb* diye isimlendirir. Bu ilimler, yazarın verdiği sıraya göre, ilm-i lugat, ilm-i sarf, ilm-i iştikâk, ilm-i nahv, ilm-i meânî, ilm-i beyân, ilm-i arûz, ilm-i kavâfi, ilm-i inşâ, ilm-i inşâd-i şiiir, ilm-i imlâ, ilm-i âdâb-i ulyâ olmak üzere on iki tanedir (033-039).¹⁸⁵

185 Benzer bir tasnif için bkz. İbnu'l-Ekfanî, *İrşâd el-kâsîd ilâ esnâ el-mekâsîd*, neşredenler: Mahmûd Fâhûrî ve diğerleri, Beyrut 1998, s. 18.

Kur'an-ı Kerim ile hat/yazı sanatını ele aldığı ikinci kısımda yazar, tecvid ile hatim, tekrar-ı ders ve meşk üzerinde özellikle durur. O kadar ki, her dersi 'otuz üç döndürmek'den¹⁸⁶ bahs eder ve her bir ders yanında bir de meşk alınmasını öğütler (045-047). Hat sanatının bazı türlerine özel vurgu yapan yazar, sülüs'ün, üç ebcedle yazıldıktan sonra hendesî yöntemle dördüncü kez yazılmasını önerir. Nesih yazının ebcedle meşkini salık verdikten sonra, *Ta'lıki boş yaz rızk kapusun aç* diyerek dönemindeki bir özelliğe atıf yapar. Bu da talik yazının yaygın olması sebebiyle, başta müstensihler olmak üzere okuma-yazma bilen medrese öğrencileri tarafından rızık elde etmek yani para kazanmak için sıkça kullanıldığını gösterir (048-049). Hat konusunda İbrahim Hakkı'nın en dikkat çeken ifadesi, *Dîvânî hattın bil ama yazma/Dünyaya mâil olup da azma* (058) beytidir. Yazar bu beyitte, divanî hattın devlet dairesi ve kalemiyeye temayül anlamına geldiğine ve bu yazı türünü kullanmanın muhاسب veya katib demek olduğuna işaret etmektedir. *Tertîb*'in başta konulan ilkeleri gereği, talib, 'kâmil efendi' olabilmek için kendisini dünyaya, özellikle de siyasete yani devlet dairesine bulaştırmamalıdır. İlim ile imla arasındaki olmazsa olmaz ilişki gereği -ki 'ilim imlâdur-, dünyevî tehlikelerine karşın, yine de hat sanatına öğrencinin gerekli ihtimamı göstermesi zorunludur (069).

İbrahim Hakkı, "fıkıh u lugat" kısmından itibaren *Tertîb*'de, daha çok muhtelif sahalarda okunacak kitap adlarını vermeye başlar. Bu sayıya başlamadan önce, *Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel* (051) diyerek, kadim eğitim-öğretim geleneğindeki manzum ders kitaplarının yerine işaret eder ve bu eserlerin tercihini hıfzının kolay olmasına bağlar. Eser adlarını verirken, biraz da şiir dilinin gereği olarak, eser adları ile o eserlerin okunmasının kazandıracığı nitelikler hakkında deyişlerde bulunur. Örnek olarak, *Ta'lim-i müteallim* adlı eserin okunmasını salık verirken, fehm edildiği takdirde 'ilmün tarîkin bulunacağını söyler (054). Değişik lugatlerin okunmasını ise, kadim gelenekteki, dil ile din arasındaki alakayı çağrıştırırcasına, 'din içre elzem' görür (052).

'İlm-i hikem'den öncelikle mantık okunması gerektiğine işaret ederek, kadim ilim geleneğindeki mantığın yerine vurgu yapan (072) İbrahim Hakkı, *Hikmetle bile ol şer'a nâzır* diyerek (092), hikmet tahsil eden talibin inandıklarının ilkeler bakımından, din üzerine inşa edilen dünya-görüşüne mutabık olmasına dikkat etmelidir uyarısında bulunur. Diğer taraftan hikemî ilimlerden cüziyyatı (tikelleri) okumak, ka-

186 Yazar'ın 'otuz üç döndürmek' ifadesiyle, 'tesbih çekmek'e atıfta bulunduğu açıktır.

inatın işleyişini tespit etmeleri bakımından, kişiye hem 'seyr' etme hem de bu seyrin sonucunda kainatı 'fehm' etme imkanı sunar (094). Bu nedenle talib, tikelleri konu edinen değişik ilmî disiplinleri tahsil ederken bu bilinçte olmalıdır. Benzer bir uyarı ilm-i teşrih tahsil edilirken de geçerlidir: Bu ilimde seyr etmek özellikle, mikro-kosmos insan incelendiğinden, Sâni'nin sanatını verecektir (104).

Yazar, ilm-i nücum özel bir yer verir. Ancak burada kastedilen ilm-i felek ve ilm-i hey'et anlamındaki ilm-i nücum değil, ilm-i ahkâm-i nücum terkinde yer alan ilm-i nücumdur. Yazar bununla, yani ay-üstü dünyadaki feleklerin belirlediği ay-altı dünyadaki geleceğe ilişkin olayların tespitini veren bu disiplinle uğraşmanın *boşa yorulma* anlamına geldiğine işaret eder. Olacak olanın olacağına vurgu yapan yazar, ahkâm-ı necmi bilmenin tehlikesini dile getirerek, bunun yerine ahkâm-ı şeri bilmenin daha iyi olacağını belirtir (102-103). İbrahim Hakkî'nin bu uyarısı *medrese zihniyeti* çerçevesinde anlamlıdır; yoksa *Marifet-name* adlı eserinde de görüldüğü üzere, teorik aklı esas alan medrese zihniyeti dışında ilm-i ahkâm-ı nücumla uğraşmak, o günün dünyası için gayet normaldir.

İbrahim Hakkî'nin Mehmed Birgivi'nin *Tarîkatu'l-Muhammediyye* adlı eserini, bir ahlak kitabı olarak tavsiye etmesi, eserin yalnızca okunması ve okutulması değil, aynı zamanda *tutulması* gerektiğini söylemesi dikkate alınması gereken bir noktadır (108). Bunlar, günümüzde bile medrese ve tasavvuf çevrelerinde bir ahlak kitabı olarak okutulan bu eserin, yazarın döneminde de aynı şekilde medrese ve tasavvuf çevrelerinde yaygınlıkla kullanıldığını gösterir.

Tertîb'in en son babının usûl ilimleri olması dikkate şayandır. Aslında ilimlerde çıkış noktası usûldür. Fakat bir öğrencinin usûle varması, bu usûlün üzerine kurulan marifeti kesbetmesiyle mümkündür. Dolayısıyla marifet, usûlü tahsil edebilmek için şarttır, gerçek bilgi de usûlu yani küllîyi konu edinen ilimdir. İlm-i usûl-i fikh, usûl-i hadis ve son olarak Osmanlı medrese müfredatının nihâî hedefi olan ilm-i tefsir, yani *Kur'an-ı Kerim*, *Tertîb*'in de maksadıdır.¹⁸⁷ Bu sahada da,

187 Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Mehmed Birgivi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopesi*, c. II, İstanbul 1999, s. 115; aynı yazar, "Language as a Road to the Being: Language Analysis and Practice of Arabic in the Ottoman Period", Paper presented at 36th annual meeting of MESA (Middle East Studies of Association of North America), Washington DC.; aynı yazar, "Manzûme fi tertîb el-kutub fi el-'ulûm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 2003, s. 97-110.

Beyzâvî olsun derse nihâyet beytinin de dile getirdiği gibi, Kadı Beyzâvî'nin *Esrar*'ı ana ve temel metindir (109-112).

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tertib*'in başında, bütün dünyadan, hatta hayattan kopartıp, yalnızca ilim tahsili için bir hücreye koyduğu öğrenciyi, deyiş yerindeyse metinlerden kurulu bir labirentten geçirip - ki *Tertib* bu labirentte bir rehberdir- ışığa çıkartır (113). Artık ilimler tahsil ve bu ilimlere ilişkin metinler/eserler tekml edilmiştir. Tahsil ve tekml tamamlayan kişi, mezundur. Artık sahip olduğu ilimleri kendisinden sonra gelen taliblere okutabilir, hatta okutmalıdır. Yalnızca taliblere değil, bilginin neticesinde ortaya çıkan nef-i âm, bütün bir halk arasında yaygınlaştırılmalıdır: *Me'zûn olursan okut 'ulûmü/Neşreyle halka nef-i 'umûmü* (114). Yazar'ın birinci beyitte *tedris*e, ikinci beyitte, özellikle *irşad*a göndermede bulunduğu açıktır. Bu da İbrahim Hakkı'nın *müderris* ve *mürşid* yönlerinin *Tertib*'in amacına nasıl beraberce yansıdığını gösterir. Hem *tedris* hem de *irşad* merhalesinde, öğrenciyi ve halka örnek olmak amacına binaen, ilmiyle amel olmak kemal bakımından şarttır. Çünkü kadim dönemde amelin bir bilgi kaynağı olarak kişinin sahip olduğu ilmi derinleştirdiği kabul edilir, kemalin ancak ve ancak ilim ve amel beraberliğinde ortaya çıktığı düşünülürdü (115). İbrahim Hakkı'nın *tedris* ile *irşad*'ı, dolayısıyla *burhan* ile *irfan*'ı beraberce ele aldığına diğer bir örnek de *Divan*'ında zikrettiği şu beyitlerdir: *Lugat bil Sarf u Nahv u Mantık Adâb/Hisâb u Hikmet u Heyet Sturlâb* ve *Meânî bil Usulîn Şerîat/Hadîs u Fikh u Tefsîr u Tarîkat*.¹⁸⁸ *Tertib*'de dile getirilen *tedris* ile *irşad* birlikteliği, Erzurum ve civarında, medrese ile tekkenin, müderris ile mürşidin, İstanbul ve civarına oranla daha içiçe olduğunu gösterir. Yakın zamanlara kadar süre gelen Doğu Anadolu medreseleri ve tekkelerindeki bu özellik, hiç şüphesiz, İbrahim Hakkı'nın yaklaşımının temelini oluşturur.

Bu yaklaşımın tezahür ettiği diğer bir alan Farsça'dır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde*'sinde yaptığı gibi medrese tertibinde yer almamasına rağmen, Farsça'ya özel bir yer verir. Bu tavır, İbrahim Hakkı'nın Farsça pek çok eseri, ahlak ve edeb kitabı şeklinde görmesiyle, dolayısıyla onun *irşad* yönüyle ilgili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, biraz önce işaret edildiği gibi, Doğu Anadolu medreselerinde tekke ile medresenin ve dolayısıyla talim ile *irşad*ın İstanbul'a göre daha fazla içiçe olması Farsça eserlerin *Tertib*'de yoğun gözükmesinin sebeplerindendir denebilir. Ayrıca İran kültür havzasına

¹⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Divan*, s. 196.

yakın olması nedeniyle bu bölgenin Farsça kültürünün etkisinde olduğunu da gösterebilir.

Başka bir açıdan bakıldığında İbrahim Hakkı, Osmanlı talim ve irşad kültürü ile Lale Devri'nden sonra İstanbul'da sözlü ve yazılı kaynaklarla yayılmaya başlayan yeni ilmî zihniyeti kısmen dikkate alan bir yaklaşıma sahiptir. *Ma'rifetnâme* adlı eserinin içeriğinin de delalet ettiği gibi bu etki Lale Devri'nin ilmî-kültürel ortamından izler taşımaktadır. Özellikle iyi yetişmiş bir insanın toplum içerisinde amelî bir rol üstlenmesi, bilginin toplumsallaşması bakımından dikkate değerdir. Belirli bir aşamadan sonra ilmin *nef-i âm* için kullanılmasını teklif etmesi ise, onun irşad yönüyle ilgili olmalıdır.

Toplumunu irşad etmeye talip olan bir kişinin sahip olması gereken özellikler ve takip etmesi gereken siyaset ne olmalıdır? Buna göre, hikmet sahibi kamil bir insan hücrelerinden çıkmaya -adeta- tenezzül eder, çoluk çocuğa karışabilir, rızkını kazanabilir, kendisine ağır gelmesi muhtemel bu yeni duruma karşı Allah'a tevekkül eder (116). Bir alim ve mürid olarak kişi, halka karşı dostça davranmalı, yumuşak ve sabırlı olmalı, hatta halka karşı iyi yolda hüsn ü müdara etmeli ve (akl-i, kalb-i ve zevk-i) selim sahibi olmalı (117). Ancak, bütün bunlara karşın, müderris ve mürid dünyayı sevmemeli, özellikle hiçbir sahada yönetici olmamalı, yöneticilerin ayağına gitmemeli, siyasetle uğraşmamalıdır (118). Her durumda Hakk'a itimad etmeli, her işte O'nu rehber edinmeli, O'nunla beraber olmalıdır (119). Bu nedenle ilahî emirleri geciktirmeden yerine getirmeli, ilahî kadere teslim olmalı, halle razı olmalıdır. Çünkü bu şekilde bir davranış kişi için hem rahatı hem saadeti getirir. Yeryüzünde bulunmanın hikmet açısından maksadı ilim ve bu ilme göre amel etmek iken, kişiden istenen nihaî amaç, *marifetullâh*'tır (120-121). Erzurumlu İbrahim Hakkı bu cümlelerle, yine, müderris ve mürid kimliğini terkib etmiş, nazarî ve irfanî bilginin birbirini tamamladığını göstermiştir. Ancak hem nazarî hem de irfanî bilgi, nihayetinde dinî bilginin üzerinde yükselmelidir. Başka bir deyişle kişinin değer dünyası, nazarî ve irfanî teşebbüsünün temelinde yer alır. Çünkü yeryüzünde insandan beklenen Allah'a itaattir, bu da dinî bilginin taliminden geçer (122).

İbrahim Hakkı, *Tertîb*'ini ve dayandığı ilkeleri açıkladıktan sonra, ilim tahsilinin yolu ve yordamının eserinde verilen çerçeve olduğunu belirtir ve bu yolu ehven ve en yakın (akreb) olarak nitelendirir. Yukarıda işaret edildiği gibi, yazar, manzum *Tertîb*'i bir yoldaş olarak kabul eder ve en nihayetinde Tanrı'dan, öğrenciler için istediği şeyi ister: *İlim ve amel...*

2. Muhteva ve maksad üzerine yorumlar ve sorular

• Erzurumlu İbrahim Hakki'nın eserinin içeriği üzerine yapılan bu yorumlar dışında, dönemin özellikleri de dikkate alınarak, bazı genel değerlendirmeler yapmak mümkündür: Herşeyden önce, İbrahim Hakki'nın *Tertîb*'i, başta Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde*'si olmak üzere, Osmanlı medreselerindeki ders müfredatını konu alan diğer eserler gibi, konu, başka bir deyişle disiplin merkezli değil, seviye merkezlidir. Bu nedenle öğrenci, örnek olarak, ilm-i mantıkta orta-seviyedeki eserleri okurken, diğer ilmî sahalarda, mesela ilm-i fıkhıta, ileri-seviyedeki metinleri mütalaaya devam eder, hatta daha sonraki okumalara hazırlık olmak üzere de yeni bir sahanın, örnek olarak, ilm-i usûl-i fikh'in başlangıç-seviyesindeki metinlerini incelemeye başladığı. Bu özellikteki bir sunum, ilk bakışta *Tertîb*'de bir karışıklığı doğursa da, dikkatli bir okuma araştırmacıya, bir medrese talebesinin, aşamalı/paralel ders okuma mantığını tespit etme imkanı verir.

• Osmanlı medreselerinde, ilk dönemlerde, Selçuklu medreselerini takiben, tatil günleri olan Çarşamba ve Cuma hariçinde beş gün ders görüldüğü, Molla Fenârî'nin, öğrencilerin Taftâzânî'nin eserlerini istinsah etmeleri için Salı gününü de tatil ettiği rivayet edilir.¹⁸⁹ Fakat zamanla, Salı ve Cuma günleri tatil olmuş, medreselerde haftada beş gün tahsile devam edilmiştir. Diğer taraftan kaynakların bildirdiğine göre, Osmanlı medreselerinde XV. asırda günde dört ders, XVI. asırda günde beş ders okutulmaktaydı.¹⁹⁰ Ancak İbrahim Hakki'nın talebeye tavsiyesi günde iki dersin okunmasıdır. Bunun bir vaktaya mı yoksa bir temenniye mi işaret ettiği üzerinde düşünülmelidir.

• İbrahim Hakki'nın *Tertîb*'inde zikrettiği ilm-i coğrafya, ilk bakışta bir farklılık olarak algılanabilir. Çünkü ilm-i coğrafya Osmanlı medrese tertibinde bağımsız bir ders olarak gözükmez. Ancak kadim kozmoloji tasavvuru dikkate alındığında, İslam ve Osmanlı döneminde nazarî coğrafyanın, Kadı-zâde'nin *Şerh el-mulabhas fî ilm el-beh'e* ve Bircendî'nin *Hâşîye*'si gibi ilm-i heyet kitaplarının son bölümlerinde incelendiği görülür. Bu sebeple Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-sââde* adlı eserinde coğrafyayı astronomi biliminin bir alt dalı olarak tasnif eder. İbrahim Hakki'nın adını verdiği *Takvîm el-buldân* ise nazarî bir eser değildir; tersine amelîdir.

• *Tertîb*'de dikkat çeken bir husus hem *ilm-i tıb* ile *ilm-i teşrîb*'in zikredilmesi hem de ayrı birer ilim dalı olarak gösterilmeleridir. İbra-

189 Taşköprülü-zâde, *Şekâik*, s. 27-28.

190 Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s. 44.

him Hakkî'nin *Ma'rifetnâme* adlı eserinde de bu konulara özel bir yer vermesi, Lale Devri ve sonrasında *tıbb-ı cedîd*'in Osmanlı devletine girmesi ve konuyla ilgili oluşmaya başlayan yeni anlayışla ilgilidir.

- *Gülîstân* ve *Bostân* gibi eserler yalnızca ahlak eserleri olarak değil aynı zamanda Farsça dili için okunur, hatta ezberlenirdi. Başka bir deyişle edebî-sufî bir dil olarak Farsça, hem tekkede önemi haizdi hem de bu tür eserler, dil ve edebî kaygılar yanında, ahlak ve hikmet sahasında da okutulurdu.

- *Tertîb*'de zikredilen Cürçânî'nin *Avâmil*'i Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda, Arap dünyasında, İran'da, Hindistan'da ve Pakistan'da okutulurken, Birgivi'ninki Anadolunun diğer yöreleri ile Balkanlarda yaygındı. İbrahim Hakkî her iki eseri de beraberce vererek, farklı coğrafyalarda bulunan medreseleri tek bir *Tertîb*'de buluşturmak ister gibidir. Benzer tavrı diğer bazı eserlerde de göstermektedir.

- Bazı ilmî disiplinlerde 1165/1752 tarihinde kaleme alınan *Tertîb* ile 1155/1741'de yani onbir yıl önce yazılan *Kevâkib-i seba* arasında bir karşılaştırma yapıldığında ne tür noktalar öne çıkmaktadır? Özellikle İbrahim Hakkî'nin, dört yıl sonra 1756'da telif ettiği *Ma'rifetnâme* açısından *Tertîb* ile arasında bir zihniyet farklılığı var mıdır? *Ma'rifetnâme*'nin en önemli özelliklerinden birisi hem kadim Batlamyus astronomisi hem de Copernicus astronomisi hakkında bilgi vermesidir. Bu nedenle de İbrahim Hakkî'nin nazarî astronomi ilmine özel bir ilgisi bulunduğu söylenmesine sebep olmuştur. *Tertîb*'de ise yazar, nazarî astronomi ilminde, yalnızca Kadızâde-i Rumî'nin *Şerh el-mulabhas* adlı eseri ile bu eserin Abdulâlî el-Bircendî *Hâşîye*'sini vermektedir. Bu bilgiler ile *Kevâkib-i seba*'nın verdiği bilgiler aynıdır. Ancak *Kevâkib-i seba*, astronomi ilminin konularının *Şerh-i mevâkif* ile *Şerh-i mekâsûd* adlı kalam eserlerinde de bulunduğunu, dolayısıyla talebelerin, bu eserleri tedris ederken, bu konuları nazarî açıdan ele aldıklarını belirtir. Fakat İbrahim Hakkî, *Tertîb*'inde ilginç bir şekilde, kalam eseri olarak Osmanlı medreselerinin bu iki önemli kitabına yer vermez. Bunun yerine *Kevâkib-i seba*'nın aşağı iktisâd ve yukarı iktisâd rütbesine yakın saydığı *Akâid-i Neseî* ile Taftâzânî şerhi ve Hayâlî hâşîyesini zikretmekle yetinir.

- Matematik bilimlere özel bir yer tahsis etmesi beklenen *Tertîb*'e bu açıdan bakıldığı zaman, mesela, ilm-i hendesede yalnızca Kadızâde-i Rumî'nin *Şerh eşkâl el-tesîs*'ini vermekle yetindiği görülür. Halbuki, *Kevâkib-i seba*'nın işaret ettiğine göre, istiksâ rütbesinde Öklides'in *Usûl*'ünün Nasiruddin el-Tûsî *Tahrîrî* de okutulurdu. Bu nedenle *Tertîb*'in hendese eğitiminde en fazla iktisâd rütbesini haiz olduğu söyle-

nebilir. İlm-i hesabda ise, *Tertîb*, *Hulâsat el-hisâb* ile İbn Çullî talikatını vermekle iktifa ederken, *Kevâkib-i seba*, Ramazan b. Ebi Hüreyre el-Cezerî'nin (ö. 1076/1665'te sağ) *Hall el-hulâsa li-ehl el-riyâse*, [telifi 1076/1665'te tamamlanmıştır] adlı eserini de zikretmektedir.¹⁹¹

• İbrahim Hakkı'nın ilm-i mantıkta onüç eserin adını kaydetmesi, mantığın Osmanlı medrese tertibindeki yerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. *Kevâkib-i seba* da onbeşe yakın mantık eserinin adını vermektedir. Benzer yaklaşım diğer eserlerde de mevcuttur. Bu eserler ve müellifleri dikkatle incelendiğinde, İslam ilim coğrafyasının mantık sahasındaki bütün birikiminin, farklı renkleriyle medreselerde dikkate alındığı müşahade edilebilir.

• İlm-i hikmette ise el-Ebherî'nin *Hidâyet el-hikme*'si ile el-Kazvî'nin *Hikmet el-'ayn*'ının, hem *Kevâkib-i seba*'da hem de *Tertîb*'de temel eserler oldukları görülür. Ancak *Kevâkib-i seba*, ilm-i hikmet sahasında istiksâ seviyesinde *Kütüb-i Şeyhân*'ın yani Fârâbî ile İbn Sînâ'nın eserlerine müracaat edilmesini tavsiye eder.

• İlm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i meânî vb. dil ilimlerinde her iki eserde de büyük oranda benzer eserlerin adları verilir. Yine de *Kevâkib-i seba*'nın verdiği eserler hem sayıca daha fazla hem de yer yer daha ileri seviyedeki eserlerdir. *Tertîb* ise *Kevâkib*'ten farklı olarak, özellikle ilm-i vad'i ayrı bir disiplin olarak ele alır.

• *Kevâkib*, ilm-i tefsir'de iktisâr-iktisâd-istiksâ rütbelerinde, belirli isimler vermeksizin, Vâhidî'nin eserlerini ölçü olarak zikretmekle beraber, İstanbul'da daha çok Beyzâvî'nin okunduğunu vurgular. *Tertîb*'in de ilm-i tefsirde yalnızca Beyzâvî'yi vermesi, bu eserin yalnızca İstanbul'da değil Erzurum ve civarındaki bölgelerde de okunduğunu gösterir.

Netice olarak, Erzurumlu İsmail Hakkı'nın *Tertîb-i ulûm* adlı eserinin, konuyla ilgili diğer eserlerle karşılaştırıldığında, bütün farklı renklerine rağmen, Osmanlı ilim kamuoyunda cari olan genel çizgiyle uyum içinde olduğu söylenebilir. Ayrıca bu çizginin, başta Katip Çelebî'ninkiler olmak üzere bütün farklı iddialara rağmen, Osmanlı medrese sisteminin seviyesini koruduğunu, kamuoyunun ilmî zihniyetini yansıtan genel damar yanında farklı tonlara daima açık bulunduğunu gösterir. *Tertîb*'de talim/tedris yanında hissedilen irşad ise, hem İbrahim Hakkı'nın müderris yanında mürşid olmasıyla hem de Doğu medreselerinin, İstanbul medreselerine oranla tekke ile daha yakın ilişkiler içerisinde-

191 Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 2135/3, yaprak 6b-133a [Müellif nüshası].

de bulunmasıyla izah edilebilir. Diğer traftan *Tertîb*'de, ilm-i teşrih vb. konularda müşahade edilen yeni/farklı tonların, yalnızca yazarın şahsî/ferdî yönelimleriyle değil, aynı zamanda Lale Devri ve sonrasında gelişen ilmî ortam içerisinde anlamlı olduğu söylenebilir.¹⁹²

192 **Nüshalar arasındaki farklar:** E: Haza Kitab Tertîbu'l-'ulûm; İ: Kitab Tertîb-i 'ulûm sene bin ikiyüz doksan senesi; [003]İ: Hem akl-ı fehm ü nutk-ı beyanı; [007]Kur'ân u hatdur: İ: Kur'ân-ı hatdur; [009]Yedinci bâbı: E: Hoş bâb-ı sâbi, İ: Hem bâb-ı sâbi; 'ilmi: E: degil mi; [010]Hem: E: Bil; [011]bâbı: İ. Bâb; [012]hem: İ: hoş; [013]Adın: Ü: Adını; didüm: İ: didüm hem. Hüve: E: düşmüş; müzmirâtün: E: mukmiratün; [014]'ilmi tâlib: İ: 'ilm-i tâlib; [017]Ü: Kul ol olma halka irâde cânsız; araysın: Ü: araysız; [020] Hisn-i metindür: İ: Hakkın hasındür, Ü: Hasîn hasîn; [023]İ: Yaz anda oku kesb ü kemâl it / Hem 'ilmi öğren hem gavırına yit; [026]fıkr ü hayâlün: Ü: fıkr-i hayâlün; [029]sahîh tok: Ü, E: sahîh u tok; [031]refik: Ü: refiki; hoca Şefik'i: hoşca şakiki; [032]otur: E: eglen; [036]Vaz' u bedî' de andan: İ: Vaz' bedî' andan; [037]vâkı: İ: vâfi; 'İlm-i 'arûz u: İ: 'İlm-i 'arûzı; [038]inşâd-ı şî'ri: Ü: inşâ-ı şî'ri; Üçüncü bâbı Kur'ân u hattdur: İ: düşmüş; [041]Bahr-ı 'ulûma: Ü: Bahr 'ulûma, İ: Deryalı ilme; [043]çün: İ: hoş; [044]İ: Hem cân-ı dilde lezzet ilimdür; [045 ile 051 arası]: İ: noksan; [047]meşk al: E: al meşk; [048] kez: E: kere; [049]Ta'lik: Ü: Ta'lik; [054]İ: noksan; . 'İlmün tarîkîn: E: 'İlmân tarîkân; [056]Bâb-ı şurûtu: E, İ: Bâb-ı şurût; Hem oku hıfz it: E: Hem oku bu, İ: Hem de oku bu; [057]Hilye-i Hâkânî'yi: Ü: Hilye-i Hâkânî; Hayriyye'yi bil ol: Ü: Hayriyye bil ol, E: Hayriyye bil ol her; [058]Divânî: İ: Divân; [059]sarf: E, İ: sarf; [060]Maksûd'ı: Ü: Maksûd; [061]bil de: E, İ: hem; [065]zabt eyle: İ: hıfz eyle; [066]Küçük: Ü: bîni, [070]Seyr it: Ü, İ: oku; işte: İ: işit; [071]hakikat: İ: hakîki; Yedinci Bâbı: E: Hoş bâbı, İ: Hem bâbı sâbi; [075]Dâvud u Seyyid: E: Dâvud Seyyid, [076]Tehzîb'i: Ü, İ: Tehzîb; [077]tecvîd-i manzûm: E: tecvîdi manzûm, [079]Âdâbı: Ü: Âdâb; bul: E: bil; Mîr (ü) Zeyn'i: Ü, E, İ: Mîr Zeyn'i; [080]Âdâbdan: İ: Âdâbı; [083]bul râh: Ü: yolda, E: bul rah; [084]añla: E: fehm it; [086]İ: Bunlarla bil hem 'ilm-i 'arûzı; [087]kavâfiden: E: kavâfi bil; [088]Mollâ Lâri: İ: Mollâ Lâri'nin; [090]İ: Bil Hikmetu'l-'ayn Mîrza-cân'; [092]şer'a: E: fıkha; [093]bul: İ: bil; [094]İ: Fehm it cihâmı seyr it cihâmı; [095]okursan: İ: okursun; [098]tulâbı: İ: dolâbı; [099]it: İ: kıl; [100]bile: Ü, E: bil; Takvîm-i buldân: İ: buldân; [101]olur sen: İ: olsun; [104]bile: İ: ile, [106]bil hem: E, İ: farz it; say: İ: sat; [107]sünnetlerin: Ü: sünnetleri; [109]'İlm-i 'usûl-i fikh: Ü: 'İlm-i 'usûlde fikh, İ: 'İlm-i 'usûlden fikh; Tasrîh u Telvîh: İ: Tasrîh Telvîh; [113]'ulûmı: İ: 'ilmi; [114]E: Neşr it fûnûn-ı nef'i 'umûmî; [115]'Âmil olursun: İ: 'Âmil olursan; [116]Hem it: İ: eyle; [117]rafk: Ü: rafik; [118]İ: Dünyâyı alma itme riyâset; [119]hoş: Ü: sen; Ü: Her işde yâd it hem rûhî şâd it; [120]Teslîm u râzı: İ: Teslîm u hikmete; [121]maksad: İ: maksûd; [123]Ehven ü akreb: İ: Ehven hem akreb; [124]manzûme: İ: manzûm; Ü Târih şod tevîk ide mu'în/İde ne hem rahmet-i Hak âmîn; İ İcmâl-i tertîb-i ulum-i Hakkî rh <rahmetullahi> aleyh/Lugat bil sarf nahv u mantık âdâb/Hisâb hikmet ü heyet us-turlâb/Meânî bil usulîn şeriat/Hadîs <ü> fikh tefsîr ü tarîkat.